College voor Toetsen en Examens

MAATSCHAPPIJ-WETENSCHAPPEN VWO

SYLLABUS CENTRAAL EXAMEN 2028

Versie 2 april 2026

CENTRALE EXAMENS VO

INHOUD

VOORWOORD **4**

INLEIDING **5**

1 EXAMENSTOF VAN HET CENTRAAL EXAMEN EN HET SCHOOLEXAMEN **6**
1.1 VOORKENNIS 6

2 SPECIFICATIE VAN DE GLOBALE EINDTERMEN VOOR HET CENTRAAL EXAMEN **7**
2.1 DOMEIN A: VAARDIGHEDEN 7
2.2 DOMEIN B: VORMING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT) 16
2.3 DOMEIN C: VERHOUDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE INTERNATIONALE CONTEXT) 24
2.4 DOMEIN D: BINDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT) 41
2.5 DOMEIN E: VERANDERING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT) 55

3 HET CENTRAAL EXAMEN **70**
3.1 ZITTINGEN CENTRAAL EXAMEN 70
3.2 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT 70
3.3 HULPMIDDELEN 70

BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN VWO **71**

BIJLAGE 2: OVERZICHT VAN HOOFDCONCEPTEN EN KERNCONCEPTEN BIJ MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN **75**

BIJLAGE 3: OMSCHRIJVINGEN VAN DE CONCEPTEN **76**

BIJLAGE 4: DENKVAARDIGHEDEN MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN IN DE CONCEPT-CONTEXT BENADERING **79**

BIJLAGE 5: POLITIEK EN HET PROCES VAN POLITIEKE BESLUITVORMING **85**

BIJLAGE 6: VERANTWOORDING AANPASSINGEN SYLLABUS VWO CENTRAAL EXAMEN 2024 TEN OPZICHTE VAN DE SYLLABUS 2023 **88**

BIJLAGE 7: LITERATUUR **91**

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:
Deze syllabus maatschappijwetenschappen vwo 2028 kent diverse wijzigingen ten opzichte van de syllabus 2027. Deze wijzigingen zijn geel gearceerd of met doorstreping te vinden op de pagina's 15, 17, 20. 25, 31, 44, 63 en 86.

© 2026 College voor Toetsen en Examens, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag mits voorzien van een bronvermelding en zonder enige wijziging worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van het College. Het hergebruik van eventueel auteursrechtelijk beschermd werk van derden in dit werk is niet nader geregeld door het CvTE.

VOORWOORD

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan een syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten. Bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

De functie van een syllabus is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is ook een hulpmiddel voor degenen die zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor het examenjaar 2028. Syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en kunnen van deze versie afwijken. Voor het examenjaar 2029 wordt een nieuwe syllabus vastgesteld.
Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.
In de syllabi 2028 zijn de wijzigingen ten opzichte van de vorige syllabus voor het examenjaar 2027 duidelijk zichtbaar. De veranderingen zijn geel gemarkeerd. Er zijn diverse vakken waarbij de syllabus 2028 geen inhoudelijke veranderingen heeft ondergaan.

Een syllabus kan ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. J.H. (John) van der Vegt MPM

INLEIDING

Maatschappijwetenschappen is een vak dat gekozen kan worden in het profiel Economie en Maatschappij, het profiel Cultuur en Maatschappij of het vrije deel.

Nadat twee commissies onder leiding van prof. dr. Paul Schnabel adviezen hebben uitgebracht over een nieuw examenprogramma maatschappijwetenschappen voor havo en vwo[1], heeft een syllabuscommissie het centraal examenprogramma verder geëxpliciteerd ten behoeve van de pilotexamens. De ervaringen in de pilot noodzaakten de syllabuscommissie een aantal wijzigingen aan te brengen in beide syllabi.

SLO heeft een Handreiking schoolexamen maatschappijwetenschappen (2015) gemaakt.

In het nieuwe examenprogramma is het uitgangspunt de concept-contextbenadering. Daarbij is gekozen voor een kennisbasis van kernconcepten, die leerlingen moeten kunnen gebruiken in de voor het centraal examen geselecteerde contexten, maar ook in andere contexten in het schoolexamen, o.a. bij het analyseren van een sociale en politieke actualiteit.

De kennisbasis is geordend naar vier hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering), met uitwerkingen ervan in kernconcepten. Het verschil tussen havo en vwo komt met name tot uitdrukking in de voorgeschreven contexten en in de complexiteit van de kennisbasis.

Aangezien het nieuwe examenprogramma op veel onderdelen afwijkt van het oude examenprogramma is een aantal bijlagen toegevoegd, waarin dit toegelicht wordt. In bijlage 2 en 3 de hoofd- en kernconcepten en in bijlage 4 de denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering.

De specificatie van de leerstof voor het CE die de examenkandidaten dienen te beheersen is in deze syllabus te vinden in hoofdstuk 3 én in bijlage 3 en 5.

Bijlage 1 bevat het integrale examenprogramma maatschappijwetenschappen vwo.
Bijlage 2 biedt een overzicht voor de docenten van de hoofdconcepten en kernconcepten bij het vak.
Bijlage 4, 6 en 7 zijn toegevoegd als toelichting voor de docenten.

[1] https://slo.nl/thema/vakspecifieke-thema/mens-maatschappij/vakvernieuwing-2/

1 EXAMENSTOF VAN HET CENTRAAL EXAMEN EN HET SCHOOLEXAMEN

Voor het examenjaar 2028 geldt voor **vwo:**

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B1, B2 en B3, C, D, E in combinatie met domein A.

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- Domein B, Domein F en domein G in combinatie met domein A;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Vorming (binnen een specifieke context)
Domein C	Verhouding (binnen een specifieke context)
Domein D	Binding (binnen een specifieke context)
Domein E	Verandering (binnen een specifieke context)
Domein F	Analyse van een sociale actualiteit
Domein G	Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

1.1 VOORKENNIS

De kandidaten zijn bekend met de begrippen uit het examenprogramma maatschappijleer die in domein B: Rechtsstaat en domein C: Parlementaire Democratie van dit programma voorkomen, en die logischerwijs bij het CE-deel van het examenprogramma Maatschappijwetenschappen aan de orde kunnen komen. Deze begrippen worden wel bekend verondersteld, maar niet als zodanig bevraagd in het CE Maatschappijwetenschappen.

2 SPECIFICATIE VAN DE GLOBALE EINDTERMEN VOOR HET CENTRAAL EXAMEN

2.1 DOMEIN A: VAARDIGHEDEN

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
1.1 benodigde informatie verwerven en selecteren uit bronnen
De kandidaat kan op basis van vakinhoudelijke kennis gericht informatie c.q. gegevens selecteren uit een of meerdere informatiebronnen en de bruikbaarheid daarvan beoordelen.

De kandidaat kan de aard van informatiebronnen onderscheiden door bronnen met elkaar te vergelijken en typeren naar de mate van objectiviteit. Een informatiebron is objectief indien de verstrekte informatie gebaseerd is op wetenschappelijke bevindingen en feiten en niet op subjectieve meningen, gevoelens en (voor-)oordelen. De objectiviteit van een informatiebron kan onder andere worden bepaald door de volgende vragen:

- Wat is het doel van het geschrevene?
- Hoe zijn woorden en illustraties/afbeeldingen gekozen?
- Wat is de bredere context van het geschrevene? Waar, wanneer en door wie is de informatie tot stand gekomen? Op welke wijze zijn informatiebronnen verzameld? Denk daarbij bijvoorbeeld aan selectiecriteria of referentiekader. Hoe zijn informatiebronnen weergegeven? Denk daarbij bijvoorbeeld aan journalistieke principes toepassen als het hoor en wederhoor, scheiding van feiten en commentaar, streven naar objectiviteit, juiste weergave van feiten, citaten en het checken van bronnen.

Tevens kan de kandidaat de mate van betrouwbaarheid en representativiteit van informatiebronnen vaststellen. Een informatiebron is betrouwbaar indien er maximale zekerheid bestaat dat de geleverde informatie correct is. Deze zekerheid wordt bepaald door het beoordelen van gebruikte bron op:

- gedegenheid: een willekeurige website bijvoorbeeld is minder betrouwbaar dan de site van nos.nl en een wetenschappelijk artikel is betrouwbaarder dan een krantenartikel;
- kwaliteitscontrole en controleerbaarheid: is de informatie door onafhankelijke partijen beoordeeld en op waarde geschat, zoals bij wetenschappelijke publicaties het geval is? Is het duidelijk waarop de informatie is gebaseerd en is de auteur benaderbaar voor vragen?
- bevestiging: is de informatie ook door andere bronnen bevestigd of gaat het om een eenmalige, unieke bevinding door een enkele bron?

Een informatiebron is representatief indien de verstrekte informatie gebaseerd is op een zo volledig mogelijke weerspiegeling van het betreffende fenomeen of de groep waar het om gaat. Een niet representatieve informatiebron richt zich enkel op unieke en specifieke gevallen.

1.2 informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken
De kandidaat kan hoofd- en kernconcepten van maatschappijwetenschappen herkennen in gegeven informatiebronnen en op basis van de inhoud en de feiten waar deze concepten naar verwijzen beredeneerde conclusies trekken.

De kandidaat kan een standpunt onderbouwen of weerleggen en daarbij gebruik maken van argumenten die gebaseerd zijn op informatie verworven uit een objectieve bron.

De kandidaat kan elementaire statistische informatie uit grafieken en tabellen interpreteren. Het gaat om verhoudingen tussen absolute en relatieve getallen in tabellen, gemiddelde, spreidingsbreedte, significantie en het aflezen van de x-yas.

1.3 de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren

Subdomein A2: Concept contextbenadering

De kandidaat kan:

2.1 Alle denkvaardigheden[2] toepassen op de hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering) en kernconcepten (socialisatie/acculturatie, identiteit, cultuur, sociale gelijkheid/ ongelijkheid, sociale cohesie, sociale , groepsvorming, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, politieke institutie, representatie/representativiteit, democratisering, staatsvorming, globalisering).

In het centraal examen wordt kandidaten gevraagd om hoofd- of kernconcepten toe te passen op bekende of nieuwe contexten. Zij dienen de concepten actief te gebruiken. Actief gebruik van een concept gaat verder dan alleen reproductie van de definitie; kandidaten moeten de omschrijving van het concept concreet maken (toepassen) in de gegeven context (recontextualiseren).

2.2 Alle denkvaardigheden toepassen op contexten daarbij gebruikmakend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.

2.3 Verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.

2.4 Verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten[3].

2.5 De sociaalwetenschappelijke paradigma's (functionalisme-paradigma, conflict-paradigma, sociaalconstructivisme-paradigma en rationele actor-paradigma) betreffende de hoofd- en kernconcepten onderscheiden, ze herkennen in visies op maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en vanuit elk paradigma redeneringen opzetten.

Theorieën kunnen gegroepeerd worden rond een beperkt aantal theoretische tradities, ook wel paradigma's genoemd. De hoofdconcepten en kernconcepten kunnen in verschillende paradigma's een andere betekenis hebben. De vier te onderscheiden theoretische tradities hebben een lange geschiedenis en werken door in de moderne sociale wetenschap. De vier tradities staan niet per se haaks op elkaar, maar vullen elkaar ook vaak aan. Iedere traditie legt de nadruk op een iets ander aspect, zoals systemen of actoren en conflict of orde. Modern onderzoek combineert vaak inzichten uit verschillende theoretische tradities.

Een korte samenvatting van de vier paradigma's:

Functionalisme-paradigma[4]
Binnen het functionalisme-paradigma wordt een samenleving gezien als een organisme: een functioneel systeem dat uit geordende onderdelen bestaat, die allen een specifieke functie hebben en een bijdrage aan het geheel leveren. De verschillende functies zijn cruciaal voor het voortbestaan van orde in de samenleving. De nadruk van het functionalisme-paradigma ligt op orde en sociale cohesie. Alle onderdelen van de samenleving horen bij elkaar en vormen een eenheid. Doordat alle onderdelen van de samenleving met elkaar samenhangen en afhankelijk zijn van elkaar is er eenheid, herkenbaar in de mate van sociale cohesie. Als er binnen de samenleving ontwikkelingen zijn die het sociale evenwicht verstoren, bijvoorbeeld als mensen zich niet volgens verwachte rolpatronen gedragen, dan worden deze ontwikkelingen uiteindelijk binnen het systeem gereguleerd. Gemeenschappelijke normen en waarden,

[2] Zie bijlage 4
[3] In de inleiding van elk domein staat in een overzicht beschreven welke hoofd- en kernconcepten uit andere domeinen in deze domeinbeschrijving voorkomen. Dit is niet uitputtend, er kunnen nog vele andere verbanden gelegd worden afhankelijk van de gekozen context.
[4] Deze alinea is gebaseerd op: Hoof, van en van Ruysseveldt (1996) Sociologie en de moderne samenleving, Learmans (2014) De maatschappij van de sociologie. en Ritzer (2017) Modern Sociological Theory.

gemeenschappelijke (morele) overtuigingen en sociale instituties functioneren daarbij als (dwingende) sociale stabilisatoren en versterken dus de mate van sociale cohesie en het systeem.
Volgens dit paradigma verschillen de onderdelen van een samenleving in de mate waarin ze aan haar voortbestaan en functioneren bijdragen. Deze verschillende bijdragen worden ook in andere mate beloond en gewaardeerd – zo ontstaat sociale ongelijkheid. Het prestige, oftewel de waardering van iemands beroep, hangt bijvoorbeeld samen met de functie van dit beroep voor het voortbestaan van de samenleving. Sociale ongelijkheid is daarom niet per se onrechtvaardig, ze is tot op zekere hoogte zelfs noodzakelijk om de samenleving goed te laten functioneren.

Belangrijke aannames van het functionalisme-paradigma zijn:
- iedere samenleving bestaat uit onderdelen die noodzakelijk zijn voor het algehele functioneren. De onderdelen van een samenleving zijn de instituties en daarin de rollen van de leden van een samenleving;
- alle onderdelen van een samenleving hebben een functie binnen het systeem en de verschillende functies geven de samenleving structuur (orde) en stabiliteit (sociale cohesie) en zijn cruciaal voor het voortbestaan van de orde;
- als de externe omstandigheden veranderen, dan zal de samenleving een nieuwe evenwicht (orde) hervinden, zoals een organisme, dat zich aan de omstandigheden aanpast;
- gemeenschappelijke normen en waarden, gemeenschappelijke (morele) overtuigingen en sociale instituties functioneren als (dwingende) sociale stabilisatoren.

Binnen deze theoretische traditie hoort bijvoorbeeld de roltheorie, waarin iedereen met zijn of haar rol een functie heeft die belangrijk is voor het functioneren van de samenleving en sommige van de evolutionistische theorieën, die de economische onderontwikkeling van landen vanuit dit paradigma verklaren (12.6).

Conflict-paradigma
Binnen het conflict-paradigma worden maatschappelijke tegenstellingen en de daaruit voortvloeiende conflicten als de motor voor veranderingen in de samenleving gezien. De nadruk van het conflict-paradigma ligt op sociale ongelijkheid en conflict. Ongelijkheid berust op machtsverschillen. Deze machtsverschillen ontstaan door ongelijke verdeling van belangrijke hulpbronnen/goederen zoals geld, politieke macht, aanzien en sociale contacten, ook wel geformuleerd als economisch, politiek, cultureel en sociaal kapitaal. Steeds opnieuw ontstaan er in een samenleving tegenstellingen en conflicten die resulteren in een nieuwe situatie met soms nieuwe ongelijkheden. Zo verandert volgens dit paradigma de samenleving. Het delen van gemeenschappelijke normen en waarden in een samenleving als geheel is nagenoeg afwezig of wordt opgelegd door een dominante maatschappelijke groepering. Groeperingen met dezelfde belangen zullen samen de strijd voeren. Op deze manier komt sociale cohesie tussen groepen tot stand.

Belangrijke aannames van het conflict-paradigma zijn:
- ongelijkheden in de samenleving zijn het gevolg van machtsverschillen;
- ongelijkheden leiden uiteindelijk tot tegenstellingen, conflicten of strijd;
- strijd kan resulteren in het verdwijnen van ongelijkheden door de afschaffing van de oude machtsmiddelen of de herverdeling van de hulpbronnen/goederen;
- na strijd kan gelijkheid ontstaan, maar na verloop van tijd zullen zich weer nieuwe vormen van ongelijkheid voordoen.

Binnen deze theoretische traditie horen de (neo)marxistische theorieën, maar ook theorieën over de emancipatie van vrouwen en minderheden en de afhankelijkheidstheorieën die de economische onderontwikkeling van landen vanuit dit paradigma verklaren (12.6).

Sociaalconstructivisme-paradigma
Binnen het sociaalconstructivisme-paradigma ligt de nadruk op het begrijpen van de wijze waarop actoren samen de maatschappelijke werkelijkheid interpreteren en definiëren en vandaaruit construeren. Als mensen bepaalde situaties als werkelijk definiëren, dan zullen die situaties werkelijke gevolgen

hebben5, oftewel de interpretatie van een bepaalde situatie veroorzaakt gevolgen, onafhankelijk van de vraag of deze situatie in eerste instantie werkelijk was.

De nadruk van het sociaalconstructivisme-paradigma ligt op sociale interactie, bindingen en cultuur. Volgens dit paradigma wordt de sociale werkelijkheid geconstrueerd in een voortdurend proces van sociale interactie en interpretatie. Bindingen zijn noodzakelijk voor sociaal handelen en sociale interacties. Tijdens sociaal handelen en sociale interacties interpreteren actoren de sociale werkelijkheid en geven daarmee betekenissen aan de sociale werkelijkheid. En tegelijkertijd bepalen interpretaties en betekenissen van de sociale werkelijkheid weer het sociaal handelen en de sociale interacties. De sociale werkelijkheid, zoals in cultuur en sociale instituties, krijgt dus gestalte door betekenisgeving. Gemeenschappelijke interpretaties en betekenissen bepalen op deze manier bijvoorbeeld ook de identiteit van personen of zaken.
Sociale ongelijkheid wordt beschouwd als een gevolg van het beeld dat actoren zich gezamenlijk vormen van (de capaciteiten van) de verschillende actoren en groepen in de samenleving. Zo berust de sociale ongelijkheid tussen bijvoorbeeld mannen en vrouwen volgens dit paradigma voornamelijk op de beelden die van die groepen in de loop van de tijd in sociale interacties zijn geconstrueerd. Ook ontstaat een bepaalde mate van sociale cohesie door het gezamenlijke proces van het construeren van betekenis en het delen van symboliek.

Belangrijke aannames van het sociaal-constructivistische paradigma zijn:

- actoren geven samen betekenis aan de sociale werkelijkheid, oftewel interpreteren in sociale interactie de sociale werkelijkheid;
- de betekenisgeving aan/interpretatie van de sociale werkelijkheid hangt af van bijvoorbeeld regels, opvattingen, (zelf)beeld, normen en waarden - zoals in cultuur, sociale instituties en identiteit - en niet zozeer van objectieve feiten;
- in een samenspel van sociaal handelen, sociale interactie en interpretaties/betekenissen construeren actoren de sociale werkelijkheid;
- actoren construeren de sociale werkelijkheid steeds opnieuw in een voortdurend proces.

Binnen deze theoretische traditie horen theorieën over identiteitsvorming en persoonlijkheidsontwikkeling.

Rationele actor-paradigma

Binnen het rationele actor-paradigma, dat ook in de economische wetenschap veel wordt gebruikt, ligt de nadruk op het streven naar nutsmaximalisatie van actoren. De nadruk van dit paradigma ligt op individueel en collectief rationeel handelen. Een handeling is het resultaat van een calculatie die actoren maken, waarbij de verwachte kosten en/of baten tegen elkaar worden afgezet en er wordt gepoogd deze baten – ofwel het nut - te maximaliseren en/of de kosten te minimaliseren. Op deze manier maken actoren keuzes en wegen ze alternatieve handelingsmogelijkheden tegen elkaar af. Rationeel handelen (gedrag) van actoren ordent de samenleving. Sociale en politieke verhoudingen en ongelijkheden zijn volgens dit paradigma het resultaat van rationele keuzes die door de actoren gemaakt worden. En ook bij bindingen en relaties geldt dat actoren die relaties pas aangaan als zij verwachten dat deze voordelig zijn en helpen de doelen van de actoren te bereiken.
Echter, het individueel rationeel handelen van afzonderlijke actoren kan tot onbedoelde en nadelige gevolgen voor het collectief leiden. Situaties die hiervan het gevolg zijn, zijn sociale dilemma's, die verduidelijken dat de gevolgen van handelingen mede afhangen van de handelingen van anderen. Een voorbeeld: als men verwacht dat de beurskoersen zullen dalen is het rationeel het eigen vermogen veilig te stellen en op te nemen. Echter als iedereen het eigen vermogen van de banken haalt, dan zullen de beurskoersen inderdaad instorten.6 Omdat individuele rationaliteit niet per se tot rationaliteit op collectief niveau leidt, moeten goederen die voor het collectief belangrijk zijn beschermd worden. Collectieve goederen zijn goederen, die niet voorbehouden zijn aan een selecte groep – ze zijn niet exclusief - en waarvan iedereen in een samenleving gebruik kan maken, ze zijn niet rivaliserend. Collectieve goederen nodigen echter uit tot freeriders-gedrag, ook wel vrijbuitersgedrag of liftersgedrag genoemd: een dijk beschermt ook degenen die niet eraan meebetalen. Bij freeriders-gedrag speelt het dilemma van

[5] "If men define situations as real, they are real in their consequences." Dit is het zogenaamde Thomas Theorema, zie Vranken, 2017 of Laermans, 2012.
[6] Deze situatie wordt ook self-fulfilling prophecy genoemd.

collectieve actie. Volgens dit paradigma is het verband van individuele en collectieve rationaliteit van belang voor het veiligstellen van collectieve rationaliteit.

Belangrijke aannames van het rationele actor-paradigma zijn:

- rationeel handelen van actoren ordent de samenleving, doordat dit gedrag resulteert in sociale en politieke verhoudingen en bindingen;
- om doelen te bereiken en/of voor nutsmaximalisatie wegen actoren doelgericht handelingsmogelijkheden tegen elkaar af met een rationele afweging van kosten en/of baten;
- individuele en collectieve rationaliteit kunnen verschillen, wanneer individuele rationele handelingen onbedoelde gevolgen hebben voor het collectief.

Binnen deze theoretische traditie horen theorieën over kosten-baten afwegingen en collectieve actie.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3.1 De kandidaat kan gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit, representativiteit en generaliseerbaarheid.

De kandidaat kan een oordeel geven over een onderzoek: over de betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit; daarbij kan hij de onderzoeksresultaten interpreteren en evalueren op basis van de gehanteerde meetmethoden. Dat geldt ook voor informatie over onderzoeksresultaten die in de media verschijnt.

Binnen de politieke en sociale wetenschappen worden verschillende meetinstrumenten gebruikt. Een meetinstrument wordt gebruikt om onderzoeksgegevens te verzamelen. Dit gebeurt in interviews, enquêtes en experimenten. De keuze voor het meetinstrument hangt af van de onderzoeksvraag en de hypothesen.

Belangrijke sociaalwetenschappelijke meetinstrumenten zijn de vragen die in interviews en enquêtes worden gesteld. Interviews zijn persoonlijker en worden vaak face-to-face afgenomen. Enquêtes worden bij grotere aantallen personen afgenomen dan interviews, wat tegenwoordig meestal door middel van een online tool gebeurt. Ze zijn minder persoonlijk dan interviews. Personen die meedoen aan een wetenschappelijk interview of een enquête worden respondenten genoemd. Het voordeel van een enquête is dat het aantal respondenten groot is en op deze manier verschillende sociale categorieën belicht kunnen worden. De informatie die via interviews wordt verkregen is echter genuanceerder en gaat vaak ‘dieper’ dan de informatie die via enquêtes is verkregen. Interviews zijn vaak ook minder gestructureerd dan enquêtes zodat er over specifieke onderwerpen doorgevraagd kan worden.

Daarnaast worden in de sociale wetenschap ook experimenten gedaan. Bij een sociaalwetenschappelijk experiment wordt gedrag van een zogenaamde proefpersoon in een gecontroleerde omgeving gemeten. Voor een experiment wordt er gekozen indien men een specifieke hypothese wil toetsen en alle factoren die eventueel kunnen interfereren wil uitsluiten. Experimenten zijn daarom de meest strenge toets voor een wetenschappelijke hypothese.

Betrouwbaarheid en validiteit zijn eigenschappen van een meetinstrument. Representativiteit heeft betrekking op de groep waarop het meetinstrument is toegepast.
Meetinstrumenten worden beoordeeld naar de mate waarin ze betrouwbaar en valide meten. Een meetinstrument is betrouwbaar indien de meetfouten minimaal zijn. De meeting is dan zo nauwkeurig mogelijk. Betrouwbaarheid van een meetinstrument wordt vastgesteld door herhaalde metingen. De overeenkomst tussen meerdere metingen is een maat voor de betrouwbaarheid. Hoe groter deze overeenkomst hoe kleiner toevallige schommelingen die het meetresultaat beïnvloeden.
Validiteit van een meetinstrument geeft aan in hoeverre de meting van het beoogde verschijnsel geldig is. Er worden vele vormen van validiteit onderscheiden, waaronder interne validiteit en externe validiteit.

Interne validiteit wordt vaak bekeken bij experimentele opstellingen: de mate waarin een meetinstrument meet wat de onderzoeker beoogt te meten. De interne validiteit van een experiment is over het algemeen hoger dan die van een vragenlijst van een enquête of een interview. In de situatie waar een interview/enquête wordt afgenomen kunnen vele factoren meespelen die de antwoorden beïnvloeden en waarvoor de onderzoekers niet kunnen controleren.

Externe validiteit gaat over de generaliseerbaarheid van een onderzoek: zijn de resultaten generaliseerbaar voor een grotere/andere populatie dan de onderzochte? Zou je ook op een andere plaats of een ander tijdstip deze resultaten vinden? Naarmate de generaliseerbaarheid groter is, is de externe validiteit hoger. De gecontroleerde omgeving van een experiment komt namelijk in de realiteit niet voor. De externe validiteit van een interview en een enquête zijn over het algemeen hoger dan die van een experiment.
Indien een onderzoek niet betrouwbaar is zijn de resultaten ook niet valide: indien je niet zeker bent van de nauwkeurigheid van een meting bijvoorbeeld omdat er steeds net iets anders uitkomt, weet je niet zeker wat je eigenlijk meet en zijn de resultaten niet geldig.

Een steekproef is de groep respondenten waarop het onderzoek is gebaseerd; een steekproef is een uittreksel van een populatie. De populatie is de groep waarover men een uitspraak na het onderzoek wil doen.

Tijd en kosten maken het onmogelijk een populatie als geheel te onderzoeken, daarom trekken onderzoekers een steekproef uit deze populatie. Representativiteit is een kenmerk van de steekproef. Een steekproef is representatief indien ze de beoogde populatie ook daadwerkelijk weerspiegelt en niet alleen een deel daarvan. Dit is het geval als iedereen in de populatie dezelfde kans heeft gehad om in de steekproef terecht te komen. De steekproef is dan aselect, dat wil zeggen er is geen selectiecriterium toegepast, behalve het criterium 'behoort tot de onderzoekspopulatie'.
Representativiteit van een steekproef kan men vaststellen door te kijken in welke mate de opbouw van de steekproef overeenkomt met de opbouw van de populatie waarover men een uitspraak wil doen. Hoe groter deze overeenkomst, hoe beter de representativiteit van de steekproef. Meestal wordt dan naar belangrijke sociaal-demografische kenmerken gekeken zoals de overeenkomst van populatie en steekproef betreffende het percentage ouderen/jongeren, mannen/vrouwen, hoog/laag opgeleiden en/of personen met of zonder migratiegeschiedenis.

3.2 De kandidaat kan een eenvoudig onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel.

De uitvoering van een eenvoudig sociaalwetenschappelijk onderzoek kan uiteraard alleen in het schoolexamen worden getoetst.
In het centraal examen kunnen wel de volgende onderzoeksvaardigheden getoetst worden.

Bij het opzetten en doen van een onderzoek kan men verschillende fases onderscheiden.

Fase 1: onderzoeksvraag, theorie- en hypotheseformulering
De kandidaat kan over een maatschappelijk verschijnsel een onderzoeksvraag met een bijbehorende onderzoekbare hypothese formuleren.

De kandidaat kan over een maatschappelijk verschijnsel een onderzoeksvraag formuleren met een daarbij passende onderzoekbare stelling en/of hypothese.
In de onderzoeksvraag worden de hypotheses voorbereid. Een onderzoeksvraag is niet eenvoudigweg met 'ja' of 'nee' te beantwoorden, maar gaat over verschillende alternatieven, verklaringen of beschrijvingen. In het theoriegedeelte van een onderzoek worden argumenten gegeven die de hypotheses die hieruit volgen onderbouwen en inzichtelijk maken.

Onderzoekbaarheid van een hypothese is gegeven indien deze refereert aan verschijnselen die waarneembaar en meetbaar zijn. Dit maakt een hypothese tot een toetsbare uitspraak.
Een hypothese heeft een 'hoe meer/minder'- en een 'des te meer/minder'-gedeelte of een 'als' - en een 'dan'-gedeelte. Indien de verschijnselen die in het 'hoe meer/minder'- of 'als'-gedeelte zijn gespecificeerd voorliggen, treden de verschijnselen van het 'des te meer/minder'- of 'dan' gedeelte op – dit is de kernuitspraak van iedere hypothese hetgeen in onderzoek wordt getoetst. Met andere woorden: het 'hoe meer/minder'- of 'als'-gedeelte specificeert een of meerdere condities en het 'des te meer/minder'- of 'dan' gedeelte de gevolgen daarvan.

In het 'hoe meer/minder'- of 'als'-gedeelte van een hypothese worden de onafhankelijke variabelen gespecificeerd; in het 'des te meer/minder'- of 'dan'-gedeelte de afhankelijke. De onafhankelijke variabelen zijn de condities voor de verschijnselen waarnaar de afhankelijke variabelen verwijzen; de afhankelijke variabelen zijn de gevolgen of uitkomsten van de onafhankelijke.
De gedeeltes kunnen ook worden ingevuld in andere bewoordingen door bijvoorbeeld 'hoe groter/kleiner', 'indien'/dan, of 'naarmate'/dan. Soms zijn de gedeeltes helemaal niet letterlijk in de hypothese genoemd, maar een zin die een hypothese bevat kan altijd herschreven worden zodat deze onderdelen duidelijk worden.

Fase 2: Onderzoeksmethode/keuze voor meetinstrument en operationalisering
De kandidaat kan verschillende onderzoeksmethoden, zoals enquête, interview, observatie, experiment en bronnenonderzoek onderscheiden en kent de eisen die daaraan gesteld worden7 (zie ook 3.1).

Bij interview en observatie is het van belang om de subjectiviteit zo klein mogelijk te houden bijvoorbeeld door eenduidige indicatoren te kiezen. Bij een experiment worden proefpersonen ingedeeld in een experimentele of een controlegroep, waarbij de situatie van de twee groepen zo gelijk mogelijk wordt gehouden, uitgezonderd de te onderzoeken variabele. De keuze voor een bepaalde onderzoeksmethode hangt af van de theorie en de hypothesen in het onderzoek.

Onafhankelijke en afhankelijke variabelen worden in een onderzoek geoperationaliseerd, dat wil zeggen meetbaar gemaakt. Bij het operationaliseren van variabelen worden concrete indicatoren geformuleerd, die de criteria bepalen wanneer het betreffende verschijnsel gegeven is en in welke mate dit het geval is. Een operationalisering is dus de manier waarop de centrale verschijnselen in het onderzoek worden gemeten. Bijvoorbeeld kan 'motivatie' gemeten worden door de uren die iemand werkt, de energie die iemand in zijn werk steekt, maar ook door een lijst met vragen over de inschatting van de eigen motivatie. Welke manier van meten gekozen wordt is geen kwestie van goed of fout, maar van meer of minder bruikbaar gezien de theoretische uitgangspunten van het onderzoek.

Fase 3: gegevens verzamelen en selecteren
De kandidaat kan op basis van vakinhoudelijke kennis gericht informatie c.q. gegevens selecteren uit een of meerdere informatiebronnen (zie A1.1) en/of gegevens verzamelen op grond van eigen onderzoek.

Zie ook 3.1. de geselecteerde informatie/steekproef/ bron waarop het onderzoek gebaseerd is dient zo representatief mogelijk te zijn.

Fase 4: gegevens analyseren en conclusies trekken
De kandidaat kan onderzoeksgegevens analyseren, concluderen of de hypothese op grond hiervan aangenomen of verworpen moet worden.

De kandidaat kan ook de opzet en de conclusies van door anderen uitgevoerd sociaalwetenschappelijk onderzoek beoordelen, kan conclusies trekken uit onderzoeksgegevens uit dat onderzoek en kan beoordelen of conclusies van anderen terecht zijn.

In deze fase worden de gevonden verbanden geïnterpreteerd. De verhouding tussen het 'hoe meer/minder'/'als'- en het 'des te meer/minder'/'dan'-gedeelte van een hypothese, oftewel de onafhankelijke en de afhankelijke variabelen is echter niet per se causaal.
Correlatie betekent dat twee variabelen oftewel de verschijnselen waarnaar deze variabelen verwijzen een samenhang vertonen. Deze samenhang kan positief of negatief zijn: bij een positieve correlatie wordt de ene variabele groter als de andere groter wordt of juist kleiner als de andere ook kleiner wordt. Bij een negatieve correlatie wordt de ene variabele groter als de ander juist kleiner wordt en andersom.
Causaliteit betekent dat een verband oorzakelijk is: de onafhankelijke variabele oftewel het verschijnsel waarnaar deze variabele verwijst, is een oorzaak voor de afhankelijke variabele. Dat wil zeggen dat uit onderzoek blijkt dat:

- de onafhankelijke en de afhankelijke variabele correleren;
- de onafhankelijke variabele in tijd voorafgaat aan de afhankelijke variabele;
- gecontroleerd is op verstorende variabelen.8

Een causaal verband is dus altijd ook een correlatie, maar een correlatie niet noodzakelijkerwijs ook causaal.

In het geval van een verondersteld verband tussen twee variabelen kunnen één of meerdere andere variabelen een rol spelen.9 Deze variabelen zijn dan de verklarende interveniërende of verstorende variabelen. Het veronderstelde verband tussen de afhankelijke en onafhankelijke variabele kan via deze variabele lopen en niet of niet rechtstreeks tussen de onafhankelijke en de afhankelijke variabelen. Interveniërende variabelen verklaren of beïnvloeden het verband tussen onafhankelijke en afhankelijke

[7] Staat ook al onder A 1.1. maar dit betreft het uitvoeren hiervan
[8] Van Tubergen (2020) Introduction to sociology. Routlegde: 63.
[9] Van Tubergen (2020) Introduction to sociology. Routlegde: 62-68. Roose, H. en B. Meuleman, (2017) Methodologie van de sociale wetenschappen, een inleiding, Gent, Academia Press, p.144-145

variabele. In dat geval komt het verband tussen onafhankelijke en afhankelijke variabele tot stand of wordt beïnvloed door de interveniërende variabele. De interveniërende variabele verklaart dus hoe en waarom het verband tussen de afhankelijke en de onafhankelijke variabele tot stand komt, het is een tussenliggend mechanisme. Verstorende variabelen verklaren een schijnverband tussen de onafhankelijke en afhankelijke variabele. In dat geval is er geen verband tussen onafhankelijke en afhankelijke variabele, maar tussen de verstorende variabele en de afhankelijke variabele.
Onderzoekers moeten met deze mogelijkheden altijd rekening houden: indien deze interveniërende of verstorende variabelen niet gemeten worden is het onderzoek niet intern valide (zie boven).

Tot slot worden de gevonden resultaten gerelateerd aan de theorie en de onderzoeksvraag. Is deze afdoende beantwoord? Resulteert er een nieuwe vraag op basis van de resultaten?

3.3 De kandidaat kan basiskennis over statistiek toepassen

De kandidaat kan omgaan met getallen, schattingen maken van uitkomsten en berekeningen en kunnen met percentages rekenen (gecijferdheid).
In eindterm 1.2 zijn de elementaire statistische procedures die bekend moeten zijn nader toegelicht. Daarnaast kennen de kandidaten het verschil tussen procenten en procentpunten. Een toename van 20 procent is iets anders dan een toename van 20 procentpunten.

2.2 DOMEIN B: VORMING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)[10]

Inleiding

Vorming is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein B en toegepast wordt binnen een specifieke context. Het hoofdconcept vorming biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in "het proces van verwerving van een bepaalde identiteit11".
Vorming is een socialisatieproces dat een mensenleven lang voortduurt waarin mensen worden wie ze zijn, waarin ze een identiteit ontwikkelen. Iemand leert in wisselwerking met zijn sociale omgeving de betekenis van zijn eigen kenmerken en gedragingen en die van anderen. Tevens ontwikkelen mensen zich tijdens de socialisatie tot leden van een samenleving.
Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

- Hoe ontwikkelen mensen een eigen identiteit?
- Wat bepaalt de identiteit van mensen?
- Hoe worden mensen gevormd tot leden van een samenleving?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein B:

Hoofdconcept	Kernconcepten
vorming	socialisatie/acculturatie cultuur identiteit politieke socialisatie ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid macht conflict/samenwerking
binding	sociale cohesie

Subdomein B1: Socialisatie

4. **De kandidaat kan ontleden hoe cultuuroverdracht en cultuurverwerving door socialisatie plaatsvinden. Hij kan tevens verbanden beschrijven tussen persoonlijke identiteit en collectieve identiteit en culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.**

4.1 Het proces van socialisatie en acculturatie

Socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de cultuur van de groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen**".** Mensen verschillen van dieren door de lange periode van onvolwassenheid, waarin zij de cultuur overnemen van de mensen om hen heen, de zogenaamde socialisatoren.

Een **cultuur** is "het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of de samenleving hebben verworven". Culturen zijn tijd- en plaatsgebonden, en dus dynamisch van karakter. Ze veranderen onder meer onder invloed van gewijzigde omstandigheden zoals veranderingen in de politieke of economische situatie, door uitwisseling met mensen buiten de groep of gemeenschap, of door een verandering van de samenstelling van de groep of gemeenschap. Deze nieuwe omstandigheden en veranderingen hebben dan weer invloed op socialisatieprocessen, waardoor de volgende generatie verandert en daarmee ook de cultuur als geheel.12

[10] Domein B is een schoolexamen domein, waarvan wel de kernconcepten met de daarbij behorende specificatie in het centraal examen gekend moeten worden.
[11] Zie bijlage 3
[12] Marcionis et al. (2019): 94-96.

Gedurende de hele levensloop verwerven mensen kennis, vaardigheden, waarden, normen, opvattingen en gedragspatronen in de groepen waartoe men behoort. Door het overnemen en het zich eigen maken van al deze zaken vindt - vanuit de samenleving of gemeenschap gezien - de cultuuroverdracht plaats. Soms gebeurt dit door bewuste en bedoelde processen, zoals via scholing. Vaak gebeurt dit ook op een vanzelfsprekende, informele manier, via alledaagse interacties waarin mensen elkaar imiteren of hun gedrag op elkaar aanpassen. Socialisatie verloopt vaak via identificatie: mensen leren door het perspectief en het gedrag over te nemen van iemand op wie zij menen te lijken, of op wie zij willen lijken.
Vanuit het individu gezien is socialisatie een proces van cultuurverwerving. Tijdens de socialisatie ontwikkelt zich ook iemands persoonlijkheid, **identiteit** en zelfbeeld.13 Met identiteit bedoelen we "het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist ook niet deel van uitmaakt." Zoals uit deze definitie blijkt, wordt bij de vorming van identiteit een brug geslagen tussen zelfbeeld en groepslidmaatschap: in de interactie met anderen wordt iemand gevormd tot wie hij/zij is.

Socialisatie betekent niet dat iedereen in een cultuur hetzelfde denkt, voelt, vindt of doet. Zelfs binnen een homogene gemeenschap heeft niet iedereen dezelfde socialiserende ervaringen. Zo verloopt socialisatie anders voor vrouwen dan voor mannen, voor arme of voor rijke mensen, en voor mensen met een mono- of biculturele achtergrond. In een socialisatieproces kunnen ook tegenstrijdige waarden worden overgedragen, bijvoorbeeld: in de Nederlandse cultuur moeten kinderen zowel leren gehoorzamen als kritisch nadenken. Mensen maken bovendien altijd deel uit van verschillende subgroepen binnen een cultuur. Individuen kunnen zelf voor een deel eigen keuzes maken uit het aanbod van cultuurelementen dat zij op hun weg tegenkomen. Omdat socialisatie niet alleen een proces van overdracht van een bepaalde cultuur is, maar ook een proces van cultuurverwerving waarin een individu zichzelf positioneert ten aanzien van de cultuur, draagt socialisatie ook bij aan cultuurverandering.

Op den duur internaliseren mensen waarden, normen, opvattingen en gedragingen vanuit hun omgeving. Sommige van deze aangeleerde zaken worden zo vanzelfsprekend dat mensen die als "tweede natuur" gaan ervaren14, zoals het aanleren van omgangsvormen. Via socialisatie krijgen mensen ook stereotypen en vooroordelen overgedragen: cultureel aangeleerde beelden, generalisaties en veronderstellingen, bijvoorbeeld over bepaalde groepen mensen. Dit leidt tot snelle, soms incorrecte oordelen over anderen.

Het verloop van **socialisatieprocessen** is sterk milieuafhankelijk. De verschillen die hierdoor ontstaan leiden ook tot sociale ongelijkheid. Sommige mensen in de samenleving hebben meer economisch, sociaal en cultureel kapitaal dan anderen.

- economisch kapitaal is (financieel) bezit of een hoog inkomen;
- sociaal kapitaal zijn de connecties, de netwerken die mensen kunnen inzetten~~ en de mate van respect die mensen genieten~~;
- cultureel kapitaal zijn culturele competenties, waaronder kennis, houdingen, opvattingen en smaak die kenmerkend zijn voor hoge sociale posities.

Al deze vormen van kapitaal spelen een rol tijdens de socialisatie, bijvoorbeeld van ouders op kinderen maar ook via formele scholing en opleiding. Sociale verschillen werken dus door in het socialisatieproces. Zo leren kinderen van hooggeschoolden gemiddeld langer door dan kinderen van laaggeschoolden. Het verschil in opleiding en in keuze van opleidingen wordt (deels) 'sociaal overgeërfd', overgebracht door de invloed van belangrijke anderen in de nabije sociale omgeving, zoals ouders en leeftijdgenoten. Zulke overdraagbare verschillen leiden tot het bestaan van duurzame verschillen tussen sociale klassen.
Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee specifieke vormen van socialisatie. De ene vorm is enculturatie: het aanleren en verwerven van de (sub)cultuur van de samenleving waarin men geboren wordt. De andere vorm is **acculturatie**: "het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid". Bij acculturatie gaat het om individuen die reeds in een andere cultuur zijn gevormd, zoals buitenlanders die zich in Nederland vestigen en volwassenen die een geheel nieuwe levensbeschouwing overnemen[15].

Socialisatie is van fundamenteel belang voor het voortbestaan van een samenleving, voor continuering en verandering van een (sub)cultuur en voor de vorming van elk individu. Als sociale wezens zijn mensen

[13] Weenink et al. (2017): 20.
[14] De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 267
[15] De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 289

afhankelijk van de groepen waartoe ze behoren. In de loop van het socialisatieproces verwerven mensen de opvattingen, waarden en normen die hen maken tot lid van een maatschappij.16 In dit proces ontstaat ook identificatie met anderen, een besef van groepslidmaatschap en hierdoor identiteitsontwikkeling van het individu gedurende de gehele levensloop. Socialisatie is ook belangrijk voor de gedragsregulatie: doordat mensen normen en gedragspatronen internaliseren wordt het gedrag (van anderen) beter voorspelbaar en het samenleven overzichtelijker.[17]

Socialisatie heeft dus verschillende functies:
- continuering van een (sub)cultuur;
- verandering van een (sub)cultuur;
- identificatie van het individu met anderen, met een groep en een (sub)cultuur en het besef van groepslidmaatschap van het individu;
- identiteitsontwikkeling van het individu;
- gedragsregulatie van het individu.

Nature/nurture invloeden
Er is een jarenlange discussie geweest over de vraag of eigenschappen van individuen meer bepaald worden door nurture, dat wil zeggen opvoeding en omgevingsfactoren, dan door nature, dat wil zeggen biologische of erfelijke factoren. De meeste wetenschappers, zowel in de sociale- en gedragswetenschappen als in de biologie, beschouwen dit als een achterhaalde discussie. Het is evident dat in de vorming van menselijk gedrag sprake is van complexe interactie tussen erfelijke aanleg, algemeen menselijke biologie, directe omgevingsfactoren en culturele factoren.18

4.2 Primaire, secundaire en tertiaire socialisatie[19]
Socialisatie vindt plaats gedurende de hele levensloop. Het proces is het meest intensief in de kindertijd en de jeugd, maar het is nooit af. Er wordt een ideaaltypisch onderscheid gemaakt tussen drie ~~vormen~~ niveaus van socialisatie:
- primaire socialisatie speelt zich af binnen kleinere groepen en gemeenschappen, waarin mensen directe persoonlijke relaties met elkaar hebben. Het proces verloopt informeel en vanzelfsprekend. Gezin en peergroup zijn de belangrijkste socialisatoren tijdens de primaire socialisatie. Primaire socialisatie leidt tot de ontwikkeling van een 'tweede natuur'. Het wordt ook wel de 'sociale huid' genoemd, omdat mensen ermee vergroeid zijn en het deel uitmaakt van hun persoonlijke leven en zelfbesef.
- secundaire socialisatie is dat mensen in formele/georganiseerde omstandigheden en omgevingen leren hoe zij zich moeten gedragen. Secundaire socialisatie wordt ook wel 'sociale kleren' genoemd. Mensen kunnen hun gedragingen aanpassen en wisselen afhankelijk van de gelegenheid. Secundaire socialisatie vindt vooral plaats in formele organisaties en instituties, zoals school, buurt, werk, vereniging, etc. Bij secundaire socialisatie spelen collectieve rituelen een belangrijke rol. Tijdens een ritueel bevestigt een aantal vaste handelingen het belang van het moment en van bepaalde gedeelde waarden, denk bijvoorbeeld aan een diploma-uitreiking. Gemeenschapsgevoel en groeps**identiteit** worden daarmee versterkt;
- tertiaire socialisatie is het proces waarbij waarden, normen en gedragspatronen worden overgedragen, vaak impliciet, door anonieme socialisatoren waarmee mensen niet rechtstreeks een band hebben. Het gaat dan om **cultuur** die is ingebed in media, literatuur, rolmodellen, machthebbers, etcetera. Het belang van media voor socialisatie is in de afgelopen decennia snel toegenomen en hiermee is dus ook tertiaire socialisatie steeds belangrijker geworden.

Het onderscheid tussen deze drie niveaus van socialisatie wordt steeds lastiger.20 Het idee van primaire socialisatie binnen het gezin en de peergroup lijkt sterk beïnvloed door het traditionele gezinsideaal. Inmiddels vindt primaire socialisatie ook plaats binnen formele instanties, zoals kinderopvangcentra. Naarmate mensen jonger en langer naar school gaan, begint scholing steeds meer trekken van primaire socialisatie te krijgen. Aan de andere kant zien we dat met het toenemende belang van media in het dagelijks leven - vooral de toename van 'interactieve' sociale media - het steeds lastiger wordt om

[16] De Jager, Mok & Berkers (2014).
[17] Haralambos & Holborn (2013), p. 753; Vranken et al. (2013), p. 215
[18] Macionis et al. (2019) 102-104; Weenink et al. (2017): 20
[19] Vranken et al. (2013) p. 217-222
[20] Macionis et al. (2019), p. 112-117.

onderscheid te maken tussen 'anonieme' en bekende socialisatoren.[21]

4.3 De vorming van de identiteit

Identiteit is "Het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist ook niet deel van uitmaakt". Identiteit wordt gevormd tijdens de socialisatie en is het resultaat van interactie met andere mensen of met anonieme socialisatoren zoals media. Identiteit kan gezien worden als het 'kruispunt' van zelfbeeld en groepsbinding: het beeld dat iemand heeft van zichzelf wordt bepaald door de groepen en sociale categorieën waar hij of zij toe behoort en waartoe hij of zij zichzelf vindt behoren. Een belangrijk aspect van identiteit is bijvoorbeeld gender. Ieder kind ontwikkelt al vroeg een besef van zichzelf als vrouw, man of – minder vaak – geen van beide. Dit besef leidt zowel tot de ontwikkeling van een zelfbeeld als van een gevoel van groepslidmaatschap. Dit gevoel van groepslidmaatschap stimuleert identificatie: mensen proberen de positie, het perspectief en het gedrag over te nemen van de als eigen ervaren groep. Op deze manieren leren mensen zich 'vrouwelijk' of 'mannelijk' te gedragen. [22]

Er wordt onderscheid gemaakt tussen persoonlijke identiteit, sociale identiteit en collectieve of groepsidentiteit:

- persoonlijke identiteit is het beeld dat iemand heeft van zichzelf. Het is het antwoord op de vraag 'wie ben ik?'.[23] Het zelfbeeld van een opgroeiend individu wordt in hoge mate bepaald door de manieren waarop 'belangrijke anderen', bijvoorbeeld ouders of vrienden, zich tegenover dat individu gedragen. Het individu ziet zichzelf door de ogen van de anderen en vormt zo een zelfbeeld;
- sociale identiteit is het beeld dat iemand heeft van zichzelf als lid van de sociale groep(en) en categorieën waar hij of zij deel van uitmaakt. Iemand ziet zichzelf bijvoorbeeld als vrouw, Rotterdammer, Europeaan, Nederlander met Marokkaanse roots, jongere en Sparta-fan. Dergelijke identiteiten sluiten elkaar niet uit maar vormen samen een geheel van identificaties dat deze persoon maakt tot wie hij is. Sociale identiteit kan ook naar buiten toe worden uitgedragen. De verschillende elementen van iemands sociale identiteit stellen anderen in staat deze persoon sociaal te plaatsen;
- bij collectieve identiteit maken we een onderscheid tussen interne collectieve identiteit en externe collectieve identiteit. Het is het beeld van meerdere mensen samen die zich als een groep of gemeenschap beschouwen of zo worden beschouwd door niet-leden of buitenstaanders.
    - Interne collectieve identiteit is het gezamenlijke zelfbeeld en wij-gevoel van meerdere mensen samen, die zich beschouwen als een groep of gemeenschap.[24] Dergelijke interne collectieve identiteiten zijn gebaseerd op affectieve bindingen met een groter geheel en uiten zich in saamhorigheidsgevoel of solidariteit en ook in een wij-zijgevoel: een scherpe afbakening van de eigen groep van andere groepen. Dergelijke interne collectieve identiteiten kunnen 'licht' zijn en snel veranderen, maar ze kunnen ook zeer diepgeworteld en onveranderlijk zijn.
    - Externe collectieve identiteit is een zij-beeld van een groep dat breed wordt onderschreven door niet-leden of buitenstaanders.[25]

In moderne samenlevingen is het accent steeds meer verschoven van sociale naar persoonlijke identiteit. Ieder individu moet zijn eigen individuele wil, voorkeur en persoonlijkheid ontdekken en ontwikkelen.[26] Ook sociale identiteiten moeten zo persoonlijk en authentiek mogelijk vorm krijgen.[27]
Tussen externe collectieve identiteit en persoonlijke identiteit kunnen spanningen bestaan. Dit gebeurt bijvoorbeeld als iemand zich niet identificeert met de collectieve identiteit waar die persoon mee vereenzelvigd wordt door anderen. Lidmaatschap van verschillende groepen kan ook leiden tot loyaliteitsconflicten. In de hedendaagse Nederlandse samenleving heeft echter iedereen meerdere groepsidentiteiten en meervoudige, overlappende identificaties.
Externe collectieve identiteiten kunnen dus van buiten de eigen groep opgelegd worden. Meestal zijn ze negatief en stigmatiserend. Het gebeurt vaak als bijeffect van sterke wij-gevoelens: mensen zoeken dan

[21] Van Wijk & Huijzer (2018), p. 195-218.
[22] Macionis et al. (2019), p. 111.
[23] De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 117.
[24] De Jager, Mok & Berkers (2014), p. 183.
[25] Laermans (2012), p. 89
[26] Schnabel (2007), p. 32
[27] Houtman (2008).

een 'outgroup' om zich tegen af te zetten. De externe collectieve identiteit waar iemand mee vereenzelvigd wordt door anderen, heeft weer effect op de sociaaleconomische, sociaal-culturele en politieke positie van die persoon. Collectieve identiteiten kunnen zo sociale ongelijkheid versterken en in stand houden.

4.4 Cultuur en de dimensies van Hofstede
Culturen vormen zich omdat groepen mensen op elkaar aangewezen zijn en iets met elkaar (willen) delen. Zij hebben een min of meer gemeenschappelijke leefwijze die herkenbaar is aan immateriële aspecten als taal, waarden en normen en aan materiële aspecten als kunstobjecten, architectuur, kleding etc.
Cultuur is "het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven".
De dominante cultuur is de cultuur van de groep in de samenleving met de invloedrijkste politieke of economische positie. Dit is vaak, maar niet altijd, de grootste groep. Subculturen zijn levensstijlen die overlappen met de dominante cultuur maar er deels van afwijken. Bekende voorbeelden van subculturen zijn verschillende jeugd- of jongerenculturen. De jeugd- of jongerencultuur als duidelijk afgebakende subcultuur ontstond na de Tweede Wereldoorlog. Als gevolg van diverse maatschappelijke ontwikkelingen - welvaartsstijging, stijging van het opleidingspeil, technologische ontwikkeling, uitbreiding van de opleidingsduur, veranderingen in de gezinnen en toename van de vrije tijd - kwam er tijd, ruimte en geld voor een specifieke identiteitsontwikkeling van jongeren, vaak (deels) in verzet tegen de dominante cultuur28. Jeugdsubculturen stellen jongeren in staat verschillende rollen aan te nemen en uit te proberen en bieden de mogelijkheid om de jeugdfase op te rekken. Jongerensubculturen kunnen voor jongeren een middel zijn om een persoonlijke identiteit te ontwikkelen. Nieuwe communicatiemiddelen spelen hier een rol in.29 Door de komst van vele immigranten die in Nederland bleven en kinderen en kleinkinderen kregen, zijn in de hedendaagse jongerensubculturen elementen te herkennen uit de Marokkaanse, Turkse, Antilliaanse en Surinaamse talen en culturen. Met de ontwikkeling van een jongerencultuur en van jongerensubculturen veranderen sociale bindingen. Als de bindingen in een samenleving veranderen kan dat effect hebben op de sociale cohesie. De opkomst van sterke subculturen kan leiden tot een conflict tussen een sterke groepsbinding en het onderhouden van banden met anderen buiten de groep, met in- en uitsluiting tot gevolg.

Dimensies van Hofstede
~~Landen en c~~ Culturen in o.a. landen of organisaties verschillen qua waarden, normen en opvattingen. Hofstede onderscheidt zes dimensies, waarop je culturen van elkaar kunt onderscheiden. Volgens dit model delen inwoners van een land een dominante cultuur. Dit uit zich in gedeelde normen en waarden. Hieruit volgt dat de overeenkomsten in normen, waarden en opvattingen binnen landen – opgevat als nationale culturen - altijd groter zijn dan de variaties binnen die landen.

Het gaat om de volgende dimensies:

- Grote machtsafstand versus kleine machtsafstand:
  In samenlevingen met grotere machtsafstand verwachten en accepteren mensen dat de macht ongelijk verdeeld is, bijvoorbeeld in politiek maar ook school, gezin of organisaties. In samenlevingen met kleine machtsafstand wordt machtsongelijkheid minder geaccepteerd.
- Individualistisch versus collectivistisch:
  In collectivistische samenlevingen verwachten en accepteren mensen dat het groepsbelang prevaleert boven het individuele belang, en dat individuen vanaf hun geboorte opgenomen worden in sterke, hechte groepen. Van individualistische samenlevingen is er sprake als mensen in het algemeen het belang van het individu stellen boven het belang van de groep en de onderlinge banden tussen de individuen ~~los~~ zwak zijn.
- Masculien versus feminien:
  In een masculiene samenleving accepteren en verwachten mensen dat genderrollen duidelijk gescheiden zijn. In meer feminiene samenlevingen kunnen genderrollen elkaar overlappen, omdat mensen minder duidelijke grenzen trekken op basis van gender. Feminiene culturen zijn daarnaast meer gericht op zorgen voor elkaar en de gemeenschap.
- Lage onzekerheidsvermijding versus hoge onzekerheidsvermijding:
  In samenlevingen met een hoge onzekerheidsvermijding voelen mensen zich sneller bedreigd door onzekere of onbekende situaties dan in samenlevingen met lage onzekerheidsvermijding. Dit uit

[28] Weenink et al. (2017), p. 247-8
[29] Roks & van den Broek (2017).

zich op maatschappelijk niveau door de aanwezigheid van meer of minder formele en informele regels.

- Langetermijngerichtheid versus kortetermijngerichtheid:
  In samenlevingen met grote langetermijngerichtheid zijn mensen gericht op het streven naar beloning in de toekomst, vooral door middel van volharding en spaarzaamheid. In samenlevingen gekenmerkt door kortetermijngerichtheid hechten mensen sterker aan deugden als respect voor traditie, het voorkomen van gezichtsverlies en het voldoen aan sociale verplichtingen.
- Hedonisme versus soberheid:
  In samenlevingen waar soberheid centraal staat bestaat de overtuiging dat behoeftebevrediging (genieten van het leven en plezier maken) in toom moet worden gehouden en gereguleerd moet worden door strikte sociale normen. Terwijl in sterk hedonistisch georiënteerde samenlevingen vrije behoeftebevrediging centraal staat.30

Het model van Hofstede is niet onomstreden. Kritiek op de studie van Hofstede richt zich op het statische, homogene idee van cultuur en het stigmatiserende karakter dat deze benadering zou hebben[31].

Subdomein B2: Politieke socialisatie

5. De kandidaat kan beredeneren of er in een gegeven situatie sprake is van politieke socialisatie. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.

5.1 Het proces van politieke socialisatie

Politieke socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de politieke **cultuur** van de groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen". Politieke cultuur is het geheel van politieke relevante tradities, kennis, opvattingen en oordelen die kenmerkend zijn voor een land, maar ook voor groepen daarbinnen en voor groepen/organisaties die landsgrenzen doorkruisen. De sociale omgeving waarin iemand opgroeit, het onderwijs dat iemand volgt, de media die iemand gebruikt en ook de sociaaleconomische klasse waartoe iemand behoort, hebben invloed op de opvattingen die iemand door politieke socialisatie ontwikkelt over de maatschappij en de politiek. Mensen passen zich in meer of mindere mate aan, aan het gedrag en de opvattingen over het politieke domein die heersen in de groep waar zij deel vanuit maken. Op den duur maken zij zich dat gedrag en de opvattingen eigen en worden deze vanzelfsprekend geïnternaliseerd.
Politicologen onderzoeken hoe mensen tot hun politieke voorkeur komen en welke factoren daarbij een rol spelen.
Het politieke systeem zelf is ook een factor die invloed uitoefent in de politieke socialisatie van burgers. In een systeem van parlementaire democratie bijvoorbeeld worden daarbij behorende waarden overgedragen die onderdeel uitmaken van dit politieke besluitvormingsmodel. Denk aan belangenafweging, compromissen sluiten of **samenwerking**. De opvattingen van mensen over wat goed en juist is in de politiek of samenleving kunnen verschillen. Dat kan dit leiden tot botsing van meningen of tot maatschappelijke **conflicten**.
Politieke socialisatie zorgt niet alleen voor de vorming van politieke voorkeuren, een bepaalde mate van participatiebereidheid en - bijvoorbeeld democratische - gedragspatronen van mensen, maar draagt vaak ook bij aan het voortbestaan van het politieke systeem. Onder andere onderwijs draagt politieke cultuur over.

5.2 Politieke ideologieën en de belangrijke politieke stromingen

Veel voorkomende politieke meningen in een land kunnen gerangschikt worden naar verschillende politieke dimensies zoals links/midden/rechts, progressief/conservatief, materialisme/postmaterialisme[32].

Partijen maken vaak een beginselprogramma op basis van een politieke **ideologie**. Een politieke ideologie is "een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen". Deze ideeën vormen antwoorden op politieke vraagstukken ofwel hoe de **macht** verdeeld moet worden in een samenleving, op economische vraagstukken, ofwel hoe de productie en distributie van goederen georganiseerd moet

[30] Hofstede, Hofstede & Minkov (2011), p. 65, 99, 143, 192, 237 en 285.
[31] http://www.davidpinto.nl/theorie.php
[32] De Swaan (1996), p. 136

worden in een samenleving, en op sociaal-culturele vraagstukken, ofwel hoe groot de vrijheid van individuen kan en mag zijn in een samenleving. Politieke partijen hangen verschillende ideologieën aan, maar er zijn ook partijen die zich afzetten tegen het bedrijven van politiek op basis van ideologieën.

Het Nederlandse politieke landschap kende traditioneel drie hoofdstromingen: de confessionele, de liberale en de socialistische/sociaaldemocratische stroming.

- confessionalisme met van oorsprong uitgangspunten als christelijke waarden en samenwerking in maatschappelijke verbanden zoals verenigingen, scholen en kerken;
- liberalisme met van oorsprong uitgangspunten als: individuele rechten en individuele vrijheden;
- socialisme/sociaaldemocratie met van oorsprong uitgangspunten als: gelijk(waardig)heid en een sturende rol van de overheid om dit te kunnen realiseren.

Onder invloed van **globalisering** is een tweede onderscheid ontstaan dat de traditionele hoofdstromingen doorkruist: internationalisme, ook wel kosmopolitisme genoemd, en nationalisme.33
internationalisme/kosmopolitisme met uitgangspunten als: open grenzen en verregaande samenwerking met andere landen;
nationalisme met uitgangspunten als: bescherming van de natiestaat (zie 16.1) als basis van de samenleving.

Subdomein B3: Visies vanuit paradigma's op socialisatie en politieke socialisatie

6. **De kandidaat kan verschillende visies op socialisatie en politieke socialisatie vanuit drie sociaalwetenschappelijke paradigma's onderscheiden[34].**

Socialisatie binnen het **functionalisme** paradigma:
Binnen het functionalisme-paradigma wordt ervan uitgegaan dat de samenleving via geïnternaliseerde rolverwachtingen haar stempel op de persoonlijkheid van de leden van die samenleving kan drukken. Op deze manier wordt de persoonlijkheid gevormd. **Identiteit** is volgens de functionalistische traditie een product van de normen en verwachtingen behorende bij iemands specifieke rol in de samenleving. De handelende mens wordt als sociaal-cultureel wezen opgevat: een handeling komt voort uit en heeft haar neerslag binnen het geordende systeem van de samenleving.
Vanuit het functionalisme-paradigma[35] wordt bij (**politieke**) **socialisatie** aandacht besteed aan het belang van het voortbestaan van de (politieke) **cultuur** van de samenleving en de (politieke) integratie van de persoonlijkheid, met nadruk op de betekenis van normen en waarden, opvattingen en gedragspatronen. Voor de samenleving als geheel en voor het politieke systeem is socialisatie het middel om de (politieke) cultuur over te dragen en steeds weer te laten voortbestaan, zij het dat die (politieke) cultuur wel kan veranderen in de loop van de tijd.

Socialisatie binnen het conflictparadigma:
Vanuit het conflict-paradigma36 wordt bij (politieke) socialisatie aandacht besteed aan de betekenis van de socialisatie voor ongelijkheid in de samenleving en voor ongelijke machtsverhoudingen en (potentiële) conflicten op lokaal, (inter)nationaal of mondiaal niveau. Socialisatie betekent binnen deze traditie dat men machtsverhoudingen leert herkennen. Bekeken wordt ook hoe de verschillen in sociaal, economisch en cultureel kapitaal doorwerken op de ongelijkheid en machtsverhoudingen. Op maatschappelijk niveau gaat het daarbij om de effecten van opvoeding en opleiding op de ongelijke verdeling van maatschappelijke posities in de samenleving naar sociale klasse, gender, religie, etniciteit of leeftijd.
Op politiek niveau gaat het daarbij bijvoorbeeld om de invloed van de socialisatie op de vorming van specifieke politieke opvattingen, de voorkeur voor bepaalde politieke ideologieën, de ongelijke deelname aan politieke besluitvorming, politieke strijd en samenwerking.

Socialisatie binnen het paradigma van het sociaalconstructivisme:
Vanuit het **sociaalconstructivisme-**paradigma[37] wordt bij socialisatie vooral aandacht besteed aan het persoonlijke ontwikkelingsproces waarbij individuen onder invloed van de sociale, politieke, economische

[33] Kriesi et al. (2012)
[34] Martindale (2010); Dawson, Prewitt & Dawson (1977)
[35] Parsons (1964), Klaassen (1981)
[36] Collins (1974), Stacey (1978)
[37] Berger & Luckmann (1966), Hahn (1998)

en culturele omgeving hun eigen identiteit en hun eigen sociale realiteit construeren en daardoor in algemene zin maatschappelijk en politiek gesocialiseerd worden. In dit proces van continue kennisoverdracht en betekenisconstructie doen mensen allerlei ervaringen op en bouwen een identiteit op die aan de mensen een beeld geeft wie zij zijn. Op deze wijze worden ze voorbereid op het leven in een complexe samenleving.

2.3 DOMEIN C: VERHOUDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE INTERNATIONALE CONTEXT)

Inleiding

Verhouding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein C en toegepast wordt binnen de context Machtsverhoudingen in de wereld. Het hoofdconcept Verhouding biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in "de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen. Het verwijst ook naar onderlinge betrekkingen tussen staten".

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

- Hoe worden op alle niveaus schaarse en hooggewaardeerde zaken verdeeld, door wie en op grond waarvan?
- Wat zijn de gevolgen van deze verdeling tussen mensen voor de verhoudingen op alle niveaus?
- Wat voor rol spelen landen/organisaties en multinationale bedrijven in de mondiale politiek?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein C:

Hoofdconcept	Kernconcepten
verhouding	sociale gelijkheid/sociale ongelijkheid[38] macht/gezag conflict/ samenwerking
vorming	cultuur ideologie
binding	politieke instituties
verandering	staatsvorming globalisering

Subdomein C1: Verhoudingen: nationaal en internationaal

9. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's verklaringen geven voor sociale ongelijkheid tussen staten en binnen een staat. Tevens kan hij beschrijven wat gevolgen van sociale ongelijkheid zijn en kan hij weergeven met welke andere factoren sociale ongelijkheid samenhangt.

9.1 Ongelijkheid: nationaal en internationaal

De verhoudingen tussen mensen zijn veranderlijk en vaak problematisch omdat ze gekenmerkt worden door verschil en ongelijkheid. In iedere samenleving is sociale ongelijkheid in een of andere vorm **geïnstitutionaliseerd.**

Er kunnen kasten, standen en/of klassen onderscheiden worden en rangen die de verhoudingen in organisaties ordenen. Sociale ongelijkheid kan aanleiding geven tot **conflicten** in de vorm van verzet, opstand en revolutie en tot emancipatiebewegingen[39].

Sociale ongelijkheid is "een situatie waarin verschillen tussen mensen in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling".
De mate van waardering en de criteria die men daarbij hanteert zijn aan verandering onderhevig. Welke betekenis mensen geven aan verschillen is **cultureel** bepaald.

[38] In Domein C wordt het kernconcept sociale ongelijkheid grotendeels politicologisch ingevuld (ongelijkheid tussen staten), in Domein E (21.3) gebeurt dat sociologisch.
[39] Schnabel (2007), p. 25-26

Naarmate verschillen, of de consequenties die aan verschillen verbonden worden, groter zijn, leven mensen in meer ongelijke sociale verhoudingen. Het gaat daarbij om vier soorten sociale ongelijkheid[40] oftewel, ongelijke verdeling van hulpbronnen41:

- ongelijke verdeling van economische hulpbronnen~~, zoals geld en bezit~~. Dit zijn ~~kunnen ook~~ schaarse en hooggewaardeerde consumptiegoederen~~, zijn~~ of het inkomen dat iemand verdient en het vermogen dat iemand bezit. Opleiding en beroepservaring worden eveneens tot de economische hulpbronnen gerekend omdat men door opleiding en ervaring kan werken en geld verdienen;
- ongelijke verdeling van sociale hulpbronnen. ~~zoals~~ Dat zijn de mensen in je netwerk die je kunnen en willen helpen;
- ongelijke verdeling van symbolische hulpbronnen~~, zoals status en aanzien~~. Terwijl geld en bezit tastbaar en telbaar zijn, is iemands status niet zo makkelijk in een getal uit te drukken. Toch hebben verschillen in status en aanzien grote gevolgen voor waardering en behandeling van personen ~~op grond van hun maatschappelijke positie en leefstijl~~.
- ongelijke verdeling van politieke hulpbronnen, ~~zoals **macht** en **gezag**~~**.** Dit kunnen middelen zijn om een bepaald gedrag van anderen af te dwingen, bijvoorbeeld fysieke~~, (zoals~~ militaire~~)~~ of juridische dwangmiddelen.

Opvallend is dat sociale ongelijkheid in westerse democratische samenlevingen de afgelopen decennia een tendens van toename vertoont, na een voorafgaande periode van vermindering van ongelijkheid op verschillende gebieden. Uit sociaalwetenschappelijk onderzoek komt steeds weer het opleidingsniveau naar voren als verklarende factor voor de verschillende soorten sociale ongelijkheid in Nederland.
Op mondiaal niveau zijn de verhoudingen tussen staten aan verandering onderhevig door de groeiende wederzijdse afhankelijkheid van staten, de schaalvergroting en **globalisering** van de economie en de groeiende **samenwerking** tussen staten[42]. Grote landen of machtsblokken willen met een combinatie van militaire en economische macht hun invloed in bepaalde regio's in de wereld maximaliseren. Gevolg is een geopolitieke machtsstrijd waarbij botsende belangen niet alleen berusten op economische belangen, maar waarbij ook demografische, historisch-politieke aspecten, oppervlakte van het land, politieke organisatie en **cultuur** van land(en) een rol spelen.

9.2 Het gedrag van nationale staten ten opzichte van elkaar verklaard met behulp van theorieën

Theorieën ordenen en selecteren relevante feiten, ze leggen verbanden en proberen verschijnselen te verklaren. Hieronder staan enkele theorieën over het gedrag van nationale staten kort weergegeven.

9.2.1 Realistische theorieën

De realistische theorieën beschrijven internationale verhoudingen als een **macht**sstrijd van allen tegen allen. Iedere staat zal de eigenbelangen behartigen en dat kan het beste als de staat machtiger wordt dan andere staten.
Een staat moet voor zijn zelfbescherming nooit vertrouwen op internationale organisaties en internationaal recht[43]. Het veiligheidsdilemma (zie 11.4) is onoplosbaar, het statensysteem wordt gekenmerkt door anarchie. Inherent aan het internationale systeem van soevereine staten is dat het geen supranationale organisatie kent die van bovenaf normen oplegt en de naleving ervan controleert. De enige optie om oorlog (tijdelijk) te voorkomen is een machtsoverwicht (hegemonie) van één staat of een machtsevenwicht, een situatie waarin geen enkele staat dominant is.
Daartoe versterken staten hun eigen macht, voeren diplomatieke onderhandelingen en vormen allianties. Onderlinge **samenwerking** van staten wordt alleen maar gezocht en versterkt indien het nationale belang dat vraagt. **Conflict**dreiging is de standaardsituatie van internationale betrekkingen en het belangrijkste machtsmiddel van een staat is de inzetbare militaire macht. Met oorlog of tijdens een machtsvacuüm kan meer macht en een grotere eigen veiligheid in de internationale anarchie verworven worden maar het kan ook gebruikt worden om economische belangen veilig te stellen (bijvoorbeeld het voorzien in energie- en grondstoffenbehoefte, de toegang tot afzetmarkten).

[40] De Swaan (1996), p. 43 e.v.
[41] Arts, Flap en Ultee (2009)
[42] Schnabel (2009), p. 54
[43] Kegley & Wittkopf (1997), p. 22-23

9.2.2 Marxistische theorieën
Volgens de marxistische theorieën kunnen internationale verhoudingen alleen maar goed begrepen worden als een diepere, onderliggende structuur in de analyse betrokken wordt. Die onderliggende structuur wordt gevormd door de kapitalistische productiewijze die gekenmerkt wordt door **macht**songelijkheid tussen bezitters van productiemiddelen en niet-bezitters. Kapitaal moet groeien en laat zich niet weerhouden door staatsgrenzen. Staten hebben vanwege werkgelegenheid, belastingopbrengsten, kennisgroei en andere welvaart verhogende effecten, belang bij de aanwezigheid van bedrijven binnen hun landsgrenzen. Een goed draaiende economie is bovendien een belangrijke factor in de internationale machtsverhoudingen. Kapitaalbezitters zetten hun kapitaal in op die plek waar de kapitaalaccumulatie het beste verloopt en terwijl zij hun keus bepalen proberen staten zich aantrekkelijk te maken. Op deze wijze worden staten tegen elkaar uitgespeeld; zo kan de verhouding van de rijke landen tot de arme landen begrepen worden.

9.2.3 Liberale theorieën
De liberale theorieën verwerpen de notie van de realistische theorieën dat oorlog tussen staten een natuurlijk gegeven is. Zoiets als een 'nationaal belang' bestaat niet. Wat als zodanig gepresenteerd wordt is het resultaat van interne besluitvormingsprocessen binnen een staat waarin één van de actoren weet te domineren. Internationale **samenwerking** is wenselijk als het bijdraagt aan vooruitgang, vrede en welvaart. Het is een uitdaging om situaties te creëren waarin die samenwerking tot stand komt door te kijken naar gemeenschappelijke belangen. Militaire **macht** is niet het enige waardoor internationale verhoudingen bepaald worden, daarnaast zijn economische, technologische en milieuaspecten ook van belang. De soevereiniteit van staten is volgens de liberale theorieën in de praktijk minder belangrijk dan de realistische theorieën doen voorkomen. De staat is een belangrijke maar zeker niet de enige actor in de internationale verhoudingen. De relaties tussen allerlei andere soorten actoren (non-gouvernementele organisaties, bedrijven, supra- en internationale organisaties) zorgen voor bindingen die de handelingsruimte van staten inperken.
Interstatelijke verhoudingen worden dan ook gekenmerkt door wederzijdse afhankelijkheid. Samenwerking, en niet **conflict**, is vaak de uitkomst van de relaties tussen staten.

9.2.4 Sociaalconstructivisme theorieën
De sociaalconstructivistisme theorieën gaan ervan uit dat de sociale wereld wezenlijk verschilt van de fysieke wereld. De fysieke wereld bestaat 'buiten' de mensen, is materieel en kan op een objectieve manier onderzocht worden. De sociale wereld is anders en bestaat niet onafhankelijk van de mensen die er aan deelnemen. De sociale wereld bestaat in de ideeën, de gedachten, de betekenissen van mensen die er deel van uitmaken. De sociale wereld is gemaakt en wordt in stand gehouden of veranderd door het denken van mensen.
De verhoudingen tussen staten maken deel uit van de sociale wereld. Elk begrip, ook **macht**, is sociaal geconstrueerd wat wil zeggen dat het gemaakt is door mensen die in hun omgang met elkaar bepalen wat de betekenis ervan is. Dit impliceert dat machtsverhoudingen veranderen als de betekenis ervan in de hoofden van de mensen verandert. Om dat proces te begrijpen moet worden onderzocht hoe opvattingen over machtsverhoudingen tot stand komen, welke informatie daarbij een rol speelt. Zo onderzochten constructivisten hoe verschillende staten hun binnenlandse en buitenlandse economie steeds meer volgens dezelfde ideeën op eenzelfde wijze inrichtten; hoe bepaalde normen geïnternationaliseerd en **geïnstitutionaliseerd** werden en hoe die normen de opvattingen van de actoren beïnvloedden over wat legitiem handelen is en wat niet**.**

9.2.5 Politiek psychologische theorieën
Contacten tussen staten verlopen via mensen die individueel of in groepen vormgeven aan de verhoudingen tussen staten. Volgens politiek psychologische theorieën hangen die verhoudingen zeer nauw samen met de psyche van betrokkenen: staatshoofden, regeringsleiders, ministers van buitenlandse zaken, ministers van defensie, diplomaten, militaire kopstukken en andere mensen die in naam van een staat optreden in internationale aangelegenheden. Hun karakter, hun capaciteiten, hun attitudes, hun kennis, hun misvattingen, et cetera zijn in grote mate bepalend voor de internationale **macht**sverhoudingen.

Subdomein C2: Macht en gezag

10. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's hypothesen formuleren over verschillen in macht en gezag tussen staten en binnen een staat. Ook kan hij wetenschappelijke onderzoeksmethoden onderscheiden, waarmee onderzoekers actoren en hun machtsbronnen in kaart brengen.

10.1 Macht en gezag

Macht is "het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten".
Macht is een relationeel begrip, komt op alle niveaus voor en kent verschillende soorten.[44]
Allereerst zijn er de interpersoonlijke machtsverschillen tussen personen op microniveau. Daarnaast zijn er machtsverhoudingen op het mesoniveau van groepen, organisaties en instituties. Bovendien is er op macroniveau in de maatschappij sprake van machtsverschil tussen bepaalde belangengroepen en -organisaties[45] en tussen landen of internationale machtsblokken zoals de NAVO of de EU.
Personen, groepen of landen proberen macht te verwerven omdat dit hen in staat stelt de eigen doelen te bereiken, al dan niet ten koste van de doelen van anderen. Bij macht is er sprake van een asymmetrische relatie tussen de betreffende actoren.
Zowel binnen als tussen staten spelen machtsverschillen een grote rol. Wanneer (de voornaamste) actoren ongeveer evenveel macht hebben, dan kunnen zij hun wil niet opleggen aan de ander en is er sprake van een machtsevenwicht.
Machtsongelijkheid op internationaal niveau leidt soms tot oorlog en geweld. Ook binnen een staat kan machtsongelijkheid tot geweld leiden, bijvoorbeeld door machtsoverwicht, of hegemonie, van een bevolkingsgroep die via de overheid de wil op probeert te leggen aan een andere, of juist door een machtsvacuüm wanneer de overheid macht verliest en een burgeroorlog ontstaat.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen:
- formele macht: macht die formeel is afgesproken en vastgelegd in wetten en contracten);
- informele macht: waarbij dit niet is gebeurd en er andere redenen zijn waarom iemand macht krijgt, bijvoorbeeld charisma, superieure vaardigheden of kennis, traditie.

Macht kan voortvloeien uit verschillende machtsbronnen:
- economische bronnen, zoals geld, productiemiddelen en dominantie in een internationaal handelsnetwerk;
- cognitieve bronnen, zoals waardevolle kennis;
- politieke bronnen, zoals wetten of militaire middelen;
- affectieve bronnen, zoals charisma.46

Politieke macht
Politieke macht is het vermogen om de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Machtsuitoefening door de overheid en de formele structuren van de politieke orde zijn gebaseerd op formele macht. Zo is de macht van de regering weer anders geregeld en anders van aard dan de macht van het parlement. Door de politiek zijn officiële machtsverdelingen en machtsverhoudingen wettelijk geregeld. Zo heeft de overheid in een land als Nederland als enige de (legitieme) macht over geweldsuitoefening en grijpt de overheid af en toe ook met geweld in, in het belang van de maatschappelijke ordehandhaving. Overheden rekenen het voor een deel tot hun taak om bepaalde machtsverhoudingen in hun land te reguleren.

We kunnen drie aspecten van politiek onderscheiden:
- polity: de politieke gemeenschap met zijn (in)formele structuren;
- politics: de politieke processen;
- policy: het beleid

(zie bijlage 5).

[44] Van der Eijk (2019), p.100-101; Van Praag (2017), p. 16 e.v.
[45] Vranken, Van Hootegem & Hendrickx (2013), p. 109-110
[46] Van der Eijk (2019), p.103-104

Gezag
Binnen de sociale wetenschappen worden de verschijnselen macht en gezag analytisch van elkaar gescheiden en eenduidig geformuleerd. **Gezag** is "macht die als legitiem beschouwd wordt".[47]
Typisch voor het hebben van gezag is dat mensen de toe-eigening en het gebruik van machtsbronnen door de machthebber - een persoon, een groep, een instelling of een land - rechtmatig vinden. Hierdoor zullen mensen vrijwillig de beslissingen van hen accepteren. Gezaghebbende mensen of instanties hebben wel macht, want hun volgers doen wel wat zij willen, maar het is geen macht gebaseerd op dwang. Het is macht die als legitiem ervaren wordt zowel door de gezaghebbende als door degenen die deze volgen of gehoorzamen.

Een actor ontleent gezag aan verschillende bronnen:
- de kwaliteiten die aan een actor worden toegeschreven;
- de positie die deze actor inneemt;
- de prestaties die aan de actor toegeschreven worden.

Een belangrijk aspect van gezag is dat dit meestal door langdurige inspanning verworven moet worden en ook voortdurend gehandhaafd of verdedigd moet worden. Twee actoren met dezelfde politieke macht hoeven daarom nog niet hetzelfde gezag te hebben. Zo kan het gezag van het ene lid van de Tweede Kamer groter zijn dan van het ander. Gezag kan ook snel verloren gaan als mensen geen vertrouwen meer in een persoon, groep of instelling hebben.

Politiek gezag
In de politiek streeft men vaak naar meer gezag, omdat men daarmee erkend wordt als de persoon of instantie die invloed mag uitoefenen op anderen. De zeggenschap over anderen wordt dan als legitiem aanvaard. Daardoor verkrijgt men een sterkere positie dan wanneer de invloed alleen gebaseerd is op pure machtsuitoefening, omdat de inzet van dwangmaatregelen niet nodig is en **conflict** over machtsbronnen minder sterk aan het licht komt. Als de macht van politici omgezet wordt in gezag wordt de stabiliteit van een regering verhoogd of wordt de positie van een land sterker in de internationale politieke verhoudingen.

10.2 Macht en gezag in theorie en onderzoek
Macht en **gezag** worden in de sociale wetenschappen vanuit verschillende paradigma's benaderd.

Het **functionalisme-**paradigma
In alle tussenmenselijke relaties spelen macht en gezag een rol of het nu openlijk naar buiten gebracht wordt of uit het zicht blijft. Mensen en instellingen of andere actoren proberen altijd het gedrag van anderen te beïnvloeden.
Het functionalisme ziet de sociale verschijnselen macht en gezag als iets functioneels, als iets positiefs voor het voortbestaan van de maatschappij en deelsystemen binnen de maatschappij. Met name de uitoefening van gezag is van belang voor de sociale orde en voor versterking van de **sociale cohesie**. De maatschappij wordt in het functionalisme opgevat als een geïntegreerd geheel dat via de onderlinge banden tussen de afzonderlijke delen voorziet in de gemeenschappelijke behoeften. Een van de uitgangsvragen van dit paradigma is hoe kan een maatschappij voortbestaan, terwijl alle individuen hun eigen doelen nastreven? Verschillende **sociale instituties** zoals het onderwijs, de gezondheidszorg of de politie zijn in feite collectieve middelen die voorzien in die gemeenschappelijke sociale behoeften. Zij moeten zoveel mogelijk op elkaar afgestemd zijn -via interdependentie en een gemeenschappelijk waardensysteem -zodat de maatschappij een geïntegreerd sociaal systeem wordt. De machts- en gezagsverhoudingen in de maatschappij ondersteunen dit functionele proces van zelfhandhaving (zie ook 14.4).

Het **conflict-**paradigma
Vanuit het conflict-paradigma is men geïnteresseerd in welke individuen, groepen of instellingen in feite aan de touwtjes trekken. In dit paradigma staat de strijd tussen machtshebbers en de minder machtigen centraal.
Marx zag de ongelijkheid in bezit over de productiemiddelen als een belangrijke verklaring voor het klassenconflict tussen de bezittende klasse die beschikt over de productiemiddelen en de bezitloze klasse

[47] Dahl (1964), p. 29

die geen macht heeft over haar werk, loon, leefomstandigheden.

Andere conflicttheorieën gaan in hun analyse niet altijd alleen op zoek naar verschillen in inkomen en bezit[48], maar ook naar verschillen in prestige die samenhangen met culturele verschillen in levenswijze, onderscheid in culturele gewoontes en gebruiken.

Het **sociaalconstructivisme-**paradigma
Vanuit het sociaalconstructivisme-paradigma gaat de aandacht vooral uit naar de betekenisverlening door de verschillende actoren. In het intermenselijk verkeer en in de politiek spelen machtsverhoudingen vaak een belangrijke rol. Zij kunnen door de mensen negatief beoordeeld worden, maar ook wel geaccepteerd worden. Het laatste is het geval als de machtsverhouding legitiem geacht wordt. Door deze erkenning dat de machtsverhouding gerechtvaardigd is, verandert de pure machtsverhouding in een gezagsverhouding. Op het microniveau van de sociale interactie tussen twee of meer personen spelen prestige en persoonlijk gezag dikwijls een duidelijke rol. Maar ook op het terrein van de politiek gaat het lang niet altijd om pure machtsuitoefening, maar gaat deze bijna altijd gepaard met de ontwikkeling van argumenten, vaak gerelateerd aan politieke **ideologieën**, die de machtsuitoefening moeten rechtvaardigen.

Het **rationele actor-**paradigma
Vanuit het rationele actor paradigma is er veel aandacht voor het fenomeen gezag en minder voor de gevestigde machtsverhoudingen binnen sociale en politieke organisaties**.** Onderzoekers binnen dit paradigma hebben wel oog voor het feit dat menselijk gedrag mede door structuren bepaald wordt, maar letten meer op de actoren die binnen deze structuren bepaald gedrag vertonen, organisaties bevolken en de institutionele patroonmatigheden daarin vormgeven.

Onderzoek doen
Theorieën kunnen via empirisch onderzoek getoetst worden op hun houdbaarheid en relevantie. Via beschrijvend onderzoek probeert men een beeld te krijgen van hoe macht en gezag verdeeld zijn en in een bepaalde context functioneren en wie de macht uitoefenen of veel gezag hebben. Ook kan dit soort onderzoek betrekking hebben op een beschrijving van de historische en actuele ontwikkelingen in (politieke) macht- en gezagsverhoudingen.

Voorbeelden van beschrijvende onderzoeksmethoden die de macht van staten in kaart hebben gebracht[49]:

- de besluitvormingsmethode inventariseert van belangrijke besluitvormingsprocessen het verloop, de inbreng van verschillende actoren en wie van hen zijn zin krijgt. Een staat heeft volgens deze methode van onderzoek macht als zijn inbreng gerealiseerd wordt;
- de positiemethode bestaat uit het in kaart brengen van netwerken en de posities die een land in verschillende internationale organisaties heeft. Mag een land meepraten in de G20 en welk land vult de belangrijke posities binnen bijvoorbeeld Internationaal Monetair Fonds (IMF), Verenigde Naties (VN) en de EU? Wetenschappers die onderzoek doen met deze methode kijken ook naar netwerken: wie gaat met wie om in de internationale politiek?
- de uitkomstenmethode bestaat uit het inventariseren van machtsbronnen waarover staten beschikken[50]. Het gaat daarbij om de stand van de economische ontwikkeling, de infrastructuur, de grootte van het landoppervlak, de geografische ligging, kenmerken van de bevolking, politieke organisatie, omvang en uitrusting van het leger, de relaties met andere landen, etcetera.

Een belangrijke notie met betrekking tot macht wordt uitgedrukt in de 'law of anticipated reactions'[51] die een kritiek vormt op de besluitvormingsmethode. De besluitvormingsmethode geeft alleen maar zicht op de werking van macht als deze daadwerkelijk aangewend wordt. Macht is echter een vermogen en werkt ook op een minder zichtbare wijze. Landen zullen hun gedrag immers mede bepalen op grond van wat zij verwachten van de meer machtige landen. Deze krachtige werking van macht is moeilijk waarneembaar vanwege de vanzelfsprekendheid van de status quo.

[48] Rex (1981)
[49] Van der Eijk (2019), p. 105-111.
[50] Tromp (2002), p. 224
[51] Van der Eijk (2001), p. 74 en p. 82

Subdomein C3: Internationale conflicten en internationale samenwerking

11. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking verklaren door te ontleden welke oorzaken eraan ten grondslag liggen op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn.

11.1 Maatschappelijke en politieke conflicten
Er is sprake van een **conflict** in "een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken". Conflicten komen voor op micro-, meso- en macroniveau. Conflicten kunnen zowel latent als manifest van aard zijn, waarbij de betrokken actoren (personen of staten) conflictgedrag laten zien.
Bij maatschappelijke of sociale conflicten spelen vaak **macht**sverschillen tussen individuen, (bevolkings)groepen of landen een rol. In de sociale wetenschappen bestaan er verschillende opvattingen over de betekenis van conflicten. Dit komt duidelijk naar voren in de vier verschillende paradigma's.

Vanuit het **functionalisme-**paradigma ziet men de maatschappij als een organisme, waarin de samenstellende delen elk een eigen functie vervullen. Zij dragen bij aan het gehele maatschappelijke systeem en bevorderen de orde, de harmonie en de groei.
In het functionalisme-paradigma wordt het conflict gezien als een uitzonderingstoestand. Conflicten ontstaan uit het niet goed functioneren van de relaties tussen mensen of andere instanties, collectiviteiten of staten. Eigenlijk zijn conflicten pathologisch en niet 'normaal'. Zij komen altijd wel voor, maar zijn wel bedreigend voor de maatschappelijke orde en moeten zoveel mogelijk vermeden worden.

Vanuit het **conflict-**paradigma heeft men minder aandacht voor de vraag hoe de orde in de maatschappij bereikt of gehandhaafd kan worden, maar meer voor de conflicten in de maatschappij. Men ziet de maatschappij vooral als een 'arena' waarin groepen en individuen met elkaar strijden om macht, geld, overtuiging, status en invloed. Conflicten worden zeker niet per definitie als negatieve verschijnselen gezien, omdat zij vaak ook fungeren als de motor van maatschappelijke verandering.
Maatschappelijke conflicten hebben niet alleen betrekking op arbeidsverhoudingen, maatschappelijke verschillen in inkomen, rijkdom en bezit en de strijd om een groter deel van de economische bronnen van de welvaart, maar kunnen in principe over van alles gaan. Het conflict paradigma beklemtoont de machtsverschillen en de voortdurende strijd tussen mensen en groepen om hun eigenbelangen te maximaliseren en de eigen opvattingen en wensen te realiseren.
Binnen het conflict**-**paradigma zijn twee stromingen te onderscheiden. In de eerste conflicttheorie staat de ongelijke materiële verschillen tussen de bezittende en de bezitloze klasse centraal. De ongelijkheid in de bezitsverhoudingen leidt volgens Marx tot een onontkoombaar conflict resulterend in het omverwerpen van het op economische ongelijkheid en uitbuiting gebaseerde systeem. Conflicten hebben te maken met tegengestelde belangen, zoals de ongelijke verdeling van de welvaart en de macht in een samenleving. Zij kunnen leiden tot een verandering van de bestaande maatschappelijke orde.
In een andere stroming van het conflict-paradigma (Huntington)[52] staat centraal dat maatschappelijke conflicten tussen bevolkingsgroepen hun oorsprong kunnen hebben in uiteenlopende sociale en culturele verschillen. Veel conflicten in de samenleving hebben een godsdienstige, etnische, en/of politieke achtergrond of hebben te maken met belangentegenstellingen.

Vanuit het **sociaalconstructivisme**-paradigma kijkt men naar de handelingen van mensen in conflict- en **samenwerking**ssituaties en is men geïnteresseerd in de betekenis die er door verschillende actoren aan bepaalde gedragingen gehecht wordt.

Vanuit het **rationele actor**-paradigma is de aandacht vaak gericht op hoe verschillende personen of groepen die tegengestelde doelen of belangen hebben met elkaar omgaan, proberen samen te werken en samen te leven en bij conflicten gezamenlijk tot een oplossing kunnen komen. Conflicten kunnen ook een belangrijke vernieuwende functie hebben.

Politieke conflicten
Verschillen van mening en conflicten over hoe de samenleving/wereldorde er uit zou moeten zien en over

[52] Huntington 1997

hoe die op een bepaald moment ingericht is, zijn voortdurend aan de orde in de politiek. De botsing van verschillende ideeën over de wenselijke inrichting van de samenleving en over de koers die daartoe moet worden gevaren, kan leiden tot politieke conflicten. Daarbij gaat het vaak om economische kwesties of over ongelijkheid in de sfeer van geld of macht, maar het kan ook gaan ook over niet-materiële zaken zoals privacy, euthanasie et cetera. Politieke conflicten kunnen nationaal en internationaal vele gedaanten aannemen.

11.2 Vormen van internationale conflicten en conflictoplossingen

Internationale **conflicten** kunnen ontstaan om allerlei redenen; bijvoorbeeld etnische, religieuze, ideologische, territoriale, politieke, economische of ecologische redenen. Vaak krijgen conflicten (van de partijen in het conflict en van de buitenwereld) een stempel zoals etnisch of religieus, terwijl er (ook) andere oorzaken (zoals politieke of economische) aan ten grondslag liggen. In de laatste decennia zijn veel meer intrastatelijke dan interstatelijke gewelddadige conflicten uitgebroken. In veel van die intrastatelijke conflicten erkent tenminste één van de partijen de overheid niet of is er geen functionerende overheid die het geweldsmonopolie kan handhaven. Deze intrastatelijke conflicten beperken zich als gevolg van **globalisering** niet tot het nationale toneel en hebben vaak een uitermate internationaal karakter. Oppositie- en rebellenbewegingen zijn vaak afhankelijk van het buitenland voor financiële steun, wapens en veilige schuilplaatsen. Door de globalisering wordt het steeds makkelijker via een internationaal netwerk te opereren. Deze conflicten hebben door de toegenomen internationale interdependentie ook gevolgen voor de rest van de wereld, denk bijvoorbeeld aan migratiestromen of de dreiging van terrorisme. Dat leidt er soms toe dat andere staten of ‘de internationale gemeenschap’ in dergelijke conflicten interveniëren. Voor het zover is worden door internationale organisaties meestal eerst andere middelen ingezet: onderhandelingen, het sturen van waarnemers, economische sancties, etc.

Conflicten tussen staten hebben meestal geen gewelddadig karakter. Conflicten over bijvoorbeeld handel, grenzen of het beleid van internationale organisaties worden doorgaans opgelost door overleg en onderhandelingen. Om de eigenbelangen te behartigen wordt, naast het voeren van overleg, gebruik gemaakt van andere middelen waaronder het uitoefenen van diplomatieke druk, het bespelen van de internationale publieke opinie of soms economische sancties. In laatste instantie kan een zaak worden voorgelegd aan een internationale rechtbank, zoals het Europese Hof van Justitie of het Internationaal Gerechtshof of er ontstaat een gewapende strijd.

11.3 Maatschappelijke en politieke samenwerking

Samenwerking is “het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel”. Dat kan door het handelen van mensen of collectiviteiten op elkaar af te stemmen, gebruikmakend van elkaars sterke punten of de **macht** van het getal (samen staan we sterker). Om het gemeenschappelijke doel te bereiken gaat men voor korte of lange termijn een relatie met elkaar aan. De samenwerking kan bestaan uit een enkele handeling of kan ook een langer durend proces zijn. Vaak creëert men een structuur voor de samenwerking op basis van formele of informele onderhandelingen. Daarbij worden dan onderlinge afspraken gemaakt of men sluit een contract.
Voor het slagen van een effectieve samenwerking zijn voorwaarden nodig, zoals:

- onderling vertrouwen;
- wederzijdse acceptatie;
- een zekere compromisbereidheid.

~~De deelnemende personen, partijen of staten moeten namelijk meestal:~~

- ~~een deel van hun autonomie inleveren;~~
- ~~bereid zijn om met elkaar aan tafel te gaan zitten;~~
- ~~met elkaar overleggen over heldere afspraken.~~

Dit geldt niet alleen voor het samenwerken van personen, maar ook voor groepen en organisaties en op het niveau van de betrekkingen tussen staten. Het bestaan en afbouwen van onderling wantrouwen speelt in de nationale en internationale politiek voortdurend een rol.

Samenwerken op micro-, meso- en macroniveau betreft altijd een kwestie van geven en nemen. Dat wil niet zeggen dat iedereen evenveel moet inleveren. Ook hier spelen machtsverschillen een rol. Men heeft

elkaar wel nodig als samenwerkende partijen, maar deze interdependentie kan ook asymmetrisch zijn. Het samenwerken van mensen, groepen of organisaties is van groot belang voor de vorming en instandhouding van **sociale cohesie**. De bereidheid tot samenwerking is een belangrijk aspect van het sociale leven. Het duidt niet alleen op het (eigen)belang van het gezamenlijk bereiken van de beoogde doelstellingen, maar ook op de aanwezigheid en betekenis van goede sociale relaties en ook op gedeelde waarden en gemeenschapsdenken.

Politieke samenwerking
In de landelijke en internationale politiek werken verschillende politieke partijen vaak samen. Dit kan vrijwillig gebeuren (gedeelde waarden) of omdat ze op elkaar aangewezen zijn (gedeelde belangen) of door dwang (machtsuitoefening). Politici moeten ook samenwerken met tal van maatschappelijke groepen en organisaties. Ook hier is duidelijk sprake van interdependentie. Zij zijn op elkaar aangewezen om de samenleving goed te laten functioneren en die verder te kunnen ontwikkelen. Er bestaat een belangrijke relatie tussen het begrip **conflict** en het begrip samenwerking. Samenwerking is immers het middel bij uitstek om sociale en politieke conflicten op te lossen en te voorkomen.

In het harmoniemodel, dat in Nederland de afgelopen decennia dominant is geweest, ligt de nadruk op de overlegcultuur en staat het bereiken van consensus centraal bij allerlei politieke en economische problemen in vele beleidssectoren. Er is sprake van consensus als men een breed gedragen overeenstemming bereikt heeft.

In het conflictmodel werpen (actie)groepen en organisaties de eigen doelen en belangen in de strijd en trachten zij door het inzetten van verschillende strijdmiddelen, waaronder het beïnvloeden van de politiek en de bevolking via de media, anderen te overtuigen van hun gelijk. Mocht dit ook bijvoorbeeld na bemiddeling niet lukken en komen zij niet tot een compromis, dan kunnen zij in principe hun toevlucht nemen tot zwaardere middelen om de strijd op te lossen zoals stakingen of burgerlijke ongehoorzaamheid.

11.4 Veiligheidsdilemma van nationale staten

Het veiligheidsdilemma van nationale staten is vooral geformuleerd door onderzoekers van de realistische theorie. In een anarchistische wereld waarin niemand te vertrouwen is, moet iedere staat voor zijn eigen veiligheid zorgen. Dat betekent dat een staat zichzelf moet kunnen verdedigen en dat doet door zich te bewapenen. Buurstaten ervaren dat als een bedreiging en gaan zich ook bewapenen waardoor bij anderen de onveiligheidsgevoelens toenemen, zodat zij op hun beurt weer een nog grotere bewapeningsinspanning gaan leveren.
Op het eind van een bewapeningsronde is het gevoel van veiligheid niet toegenomen, integendeel, het streven naar veiligheid leidt op deze wijze tot een toename van onveiligheid en onveiligheidsgevoelens. Handelingen die voor afzonderlijke actoren rationeel zijn kunnen dus toch ongewenste uitwerkingen hebben voor alle actoren samen en voor de individuele actor op de lange termijn. Dat probleem wordt ook weergegeven in het prisoner’s dilemma (afweging van individuele en/of korte termijn belangen en gemeenschappelijke en/of lange termijn belangen).
Dat dilemma zou kunnen worden opgelost door overleg en onderhandelingen, maar staten kunnen daar alleen uitkomen als ze elkaar voldoende vertrouwen. Als er veel actoren betrokken zijn, wat in het internationale statensysteem bijna per definitie het geval is, speelt daarnaast het probleem van de collectieve actie[53], wanneer staten ‘free-riders’ gedrag vertonen.
Voor iedere deelnemer is het rationeel om de inspanningen die nodig zijn voor het realiseren van collectieve goederen, zoals internationale veiligheid, te laten verrichten door anderen. Denk bijvoorbeeld aan het optreden tegen een potentiële agressor.
Daarnaast kunnen problemen van collectieve actie opgelost worden door een oppermachtige staat die het handelen en de inspanningen van andere landen coördineert, zoals de VS na de Tweede Wereldoorlog of in de NAVO. Samenwerken is vooral moeilijk als er geen duidelijke leider is.
Er is een kanttekening te maken bij het veiligheidsdilemma van nationale staten. Een steeds verdere bewapening kan ook leiden tot een situatie waarin grote mogendheden in staat zijn om een tegenstander te vernietigen, zelfs al valt die eerst aan. Dat geldt vooral bij nucleaire wapens. Volgens sommigen leidt die zware bewapening in zulke situaties wél tot meer veiligheid, omdat een aanval op een nucleaire macht (ook indirect, bijvoorbeeld op een NAVO-lid) uiteindelijk niets zou opleveren.

[53] Zie eindterm 16.2

Subdomein C4: Machtsverhoudingen binnen een specifieke context

12. in hoofdlijnen aangeven hoe machtsverhoudingen veranderen, wat daarvan de gevolgen zijn en hoe ze kunnen leiden tot vormen van conflict en samenwerking.

12.1 Het ontstaan van het statensysteem

Veel mensen zijn gewend geraakt om naar de wereld te kijken als een wereld die opgedeeld is in staten. De wereld heeft echter niet altijd een staatsindeling gekend. Staten zijn geen natuurlijk gegeven, ze zijn door mensen bedacht en gevormd. Een staat impliceert interne en externe soevereiniteit. De interne soevereiniteit is het hoogste centraal gezag over een bevolking binnen landsgrenzen via het monopolie op het uitoefenen van geweld en het innen van belastingen. De externe soevereiniteit is de erkenning van het hoogste gezag over de inwoners van dat territorium door andere staten. Vandaar dat tegelijk met het ontstaan van de eerste min of meer moderne staten ook het statensysteem tot stand kwam. Het statensysteem is de regeling van de onderlinge verhoudingen tussen staten. Het statensysteem is het resultaat van het proces van **staatsvorming** in West-Europa vanaf de late middeleeuwen[54]. Het principe van non-interventie van buitenlanders in interne zaken van de diverse staten deed zijn intrede in de Europese politiek. Het moderne statensysteem ontstond dus halverwege de 17de eeuw in West-Europa. Van daaruit spreidde het systeem zich uit over de hele wereld, via de tussenstap waarin Europese **machten** de rest van de wereld als koloniën onder elkaar opdeelden, dus juist níet als staten. Pas na de beëindiging van de koloniale overheersing ontstonden elders ook staten. Er waren ook uitzonderingen op de Europese kolonisatie, zoals Japan. In de 21ste eeuw is vrijwel al het grondgebied opgedeeld in staten. De wereldzeeën vallen voor het overgrote deel buiten de staatsindeling.

[54] Zie domein D3 16.1

12.2 Veranderingen binnen de mondiale machtsverhoudingen

12.2.1 Opkomende staten

Mondiale machtsverhoudingen verschuiven. Opkomende economieën, waaronder met name China en India, worden belangrijker. Dat gaat ten koste van de machtspositie van de VS en Europa. In Europa zijn er nieuwe spanningen, zoals over economische solidariteit tussen de noordelijke en zuidelijke lidstaten van de Europese Unie55 en tussen west en oost, over migratie en de rechtsstaat.
De opkomst van nieuwe economieën gaat bijvoorbeeld gepaard met een roep om een andere samenstelling van de VN-Veiligheidsraad. De huidige samenstelling weerspiegelt de politieke verhoudingen van 1945.

12.2.2 Fragiele staten

Een fragiele of falende staat[56]:

- is vaak niet bij machte (grote delen van) zijn grondgebied te beheersen, noch de veiligheid van zijn burgers te garanderen, omdat het monopolie op het gebruik van geweld verloren heeft. Daardoor is zo'n staat niet langer in staat de interne rechtsorde te handhaven;
- kan zijn bevolking geen openbare diensten meer leveren noch de voorwaarden daartoe scheppen.

Staten zijn zwak door een combinatie van interne en externe factoren:

- Het gaat vaak om staten waar **politieke instituties** van bovenaf zijn opgelegd, zoals postkoloniale staten, waar politieke instituties en grenzen door westerse landen geïntroduceerd zijn;
- Veelal is er geen scheiding van **machten** zoals in de leer van de trias politica. Doordat er geen onafhankelijke rechter is, kunnen machthebbers hun macht misbruiken en kunnen burgers zich daar niet tegen verweren. Een professionele bureaucratie kan daardoor niet worden opgezet;
- Veel zwakke staten werden tijdens de Koude Oorlog overeind gehouden door haast onvoorwaardelijke sponsoring door of Oost of West. Zonder deze sponsoring na het einde van de Koude Oorlog konden deze staten het geweldsmonopolie niet handhaven.

Het feitelijke verlies van het geweldsmonopolie is het meest fundamentele kenmerk van de fragiele staat.

Toenemende contacten over de grenzen maken staten gevoeliger voor de effecten van negatieve ontwikkelingen in buurstaten, zoals instabiliteit, gewapende **conflicten**, natuurrampen en economische tegenslag. De hieruit resulterende onveiligheid, handelsbelemmeringen, vluchtelingenstromen, beschikbaarheid van kleine wapens en verplaatsingen van strijders leggen een druk op het functioneren van staten, die als gevolg daarvan kunnen gaan falen. Buitenlandse actoren kunnen belang hebben bij het laten voortbestaan van een situatie waarin een staat faalt[57]. Om economisch te kunnen groeien moeten staten zich aansluiten bij de wereldhandel en het kapitaalverkeer: **globalisering.** De handel is vaak eenzijdig en brengt zwakke staten weinig voordeel. Juist een zwakke staat, die weinig capaciteit heeft om de invloed van buiten te verzachten, wordt hierdoor verder ondergraven.
Als gevolg van globalisering kunnen fragiele staten een bedreiging vormen voor de veiligheid buiten de eigen regio. Bijvoorbeeld als toevluchtsoord voor criminele organisaties, uitvalsbasis voor terroristische netwerken of als bron van internationale vluchtelingenstromen.

De term fragiele staten begon zijn opmars in de jaren '90, kort na de val van de Berlijnse Muur[58] en is niet onomstreden. Vanuit het **sociaalconstructivistisme**-paradigma wordt het gebruik van deze term gezien als een vorm van machtsuitoefening. Door de term fragiele of falende staat te gebruiken wordt (militaire) interventie in een ander land immers legitiem, nu het non-interventiebeginsel zijn onaantastbaarheid heeft verloren.[59]

12.2.3 Internationale en multinationale spelers

Wereldpolitiek wordt in deze tijd van **globalisering** niet meer alleen door staten bepaald. Er zijn andere spelers bij gekomen die belangrijke invloed uitoefenen, zoals multinationale bedrijven, internationale niet-gouvernementele organisaties en intergouvernementele organisaties[60].

---

[55] Zie domein C5 13.2.2.
[56] Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 92
[57] Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 25-29
[58] Kets (2008), p. 1
[59] Zie domein C4 12.5.
[60] Baylis, Smith & Owens (2008), p. 332

De **macht** van verschillende niet-statelijke organisaties is groter dan die van sommige staten[61]. Zo beschikt een aantal multinationale industriële ondernemingen over veel grotere inkomsten dan het bruto nationaal product van veel landen. Regeringen kunnen met wetgeving vrijwel geen greep krijgen op multinationale bedrijven omdat de laatsten hun productie verplaatsen naar die landen waar de wettelijke eisen die gesteld worden aan veiligheid, gezondheid, milieu en dergelijke het minst nadelig zijn voor het realiseren van de bedrijfsdoelen.
Multinationale bedrijven slagen er vaak in hun belangen te realiseren zonder dat ze hun macht zichtbaar hoeven uit te spelen. Landen hebben namelijk belang bij de aanwezigheid van grote bedrijven vanwege de werkgelegenheid, de bijdrage aan een goed draaiende economie en de daarmee samenhangende belastinginkomsten. Landen zullen daarom hun best doen om bedrijven binnen hun grenzen te houden of te krijgen. Vanwege de concurrentie met andere landen, die ook graag diezelfde bedrijven binnen hun grenzen halen, richten landen door middel van wetgeving het vestigingsklimaat zodanig in het dat het voor bedrijven aantrekkelijk is. De concurrentie tussen verschillende landen werkt zo in het voordeel van die bedrijven.

12.3 Culturele gevolgen van het proces van globalisering en internationalisering
Het einde van de Koude Oorlog hield in dat de vijandige tegenstelling verdween tussen de twee grootste nucleaire **machten**: de communistische Sovjet-Unie en bondgenoten en de kapitalistische Verenigde Staten van Amerika en bondgenoten. In combinatie met de revolutionaire ontwikkelingen in de communicatietechnologie leek de wereld vervolgens in hoog tempo af te stevenen op een wereldwijde hegemonie van de westerse **cultuur**. De liberale markteconomie breidde zich uit en veel landen ontwikkelden zich in de richting van een politieke democratie. Door deze **globalisering**sprocessen penetreerden westerse producten, en daarmee westerse ambities en denkbeelden, verder in andere culturen.
Inmiddels zijn de globaliseringsprocessen complexer geworden, zoals te zien aan bijvoorbeeld de groeiende economische en geopolitieke macht van China, de wereldwijde financiële crisis van 2008, het verzet tegen de neoliberale wereldorde en het verzet tegen aspecten van de moderne westerse cultuur (zie E3 21.1). [62] Waar tijdens de Koude Oorlog twee economische en politiek-ideologische systemen tegenover elkaar stonden, lijkt er nu sprake van andere ideologische tegenstellingen, die tussen traditie en moderniteit[63] en die tussen populisme en meer traditionele vormen van politiek en bestuur. Deze tegenstellingen zijn niet alleen tussen machtsblokken van staten, maar juist ook binnen staten te herkennen.

Een culturele tegenstelling rond thema's als integratie/immigratie en de Europese eenwording is die tussen winnaars en verliezers van de globalisering. Deze tegenstelling valt in sterke mate samen met die tussen hoog- en laagopgeleiden[64].
Aan deze en andere culturele tegenstellingen worden de begrippen cultuurrelativisme en cultureel universalisme gekoppeld (zie ook 17.4). Volgens het cultuurrelativisme kunnen culturen alleen relatief ten opzichte van elkaar worden beoordeeld en moet de betekenis van een gegeven overtuiging of gedrag in de eerste plaats worden begrepen in relatie tot de bijbehorende culturele context. 65
Het cultureel universalisme daarentegen staat voor het beoordelen van gedrag vanuit universele normen die voor alle wereldburgers zouden gelden. Vanuit dit referentiekader moet worden opgetreden tegen misstanden die de universele normen schenden of tenminste de discussie worden aangegaan met mensen of staten verantwoordelijk voor die schendingen. In de niet-westerse wereld wordt dit beroep op universele waarden vanuit het westen vaak gezien als een manier om – eventueel met geweld - westerse waarden op te leggen aan de rest van de wereld en als voorwendsel van westerse staten om de soevereiniteit van andere landen te schenden met het oog op hun eigen belangen.
Ook vertegenwoordigers van traditionele culturen doen beroep op universele waarden. Zij kennen universele betekenis toe aan traditionele waarden. Gekoppeld aan een letterlijke en strikte uitleg van religieuze voorschriften kan dit de vorm van fundamentalisme aannemen. In extreme gevallen heeft dit geleid tot gewelddadig verzet of terrorisme dat zich richt tegen verderfelijk geachte gevolgen van modernisering.

[61] Baylis, Smith & Owens (2008), p. 333, die verwijst naar World investment report 2006 en World development indicators 2006
[62] Baylis, Smith & Owens (2008) p.69-86.
[63] Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 10
[64] Kriesi et al. (2006)
[65] Monaghan, J & P. Just, Sociale en culturele antropologie (2014), p. 65

12.4 Nieuwe problemen, nieuwe structuren?

Het proces van **globalisering** zet door in steeds meer gebieden die steeds hechter met elkaar verbonden worden. Een groeiende wereldbevolking produceert meer, consumeert meer, vervuilt meer, heeft meer energiebronnen en grondstoffen nodig en belast daarmee in steeds hogere mate het natuurlijke milieu. Opkomende economieën zoals China en India gaan meepraten vanuit hun andere culturele achtergrond. Afrika liberaliseert en integreert in de wereldeconomie en dit proces gaat gepaard met een groeiende middenklasse in sommige landen, maar ook met armoede en **ongelijkheid**, zwakke staten, interne **conflicten** en wanbeheer van natuurlijke rijkdommen. In de geglobaliseerde wereld is dit geen beperkt lokaal probleem, er bestaat een nauwe verwevenheid tussen ontwikkelingssamenwerking en veiligheid. De scheiding tussen interne en externe veiligheid is vervaagd vanwege problemen zoals grondstoffenschaarste, terrorisme, georganiseerde misdaad, illegale immigratie en drugshandel.

Met nieuwe problemen en nieuwe structuren staan grote en zeer diverse belangen op het spel waarvan ernstige conflicten het gevolg kunnen zijn. De VN heeft moeite om consensus te bereiken over een te varen koers met betrekking tot collectieve veiligheid, haar autoriteit en geloofwaardigheid staan onder druk[66].

Samenwerking komt tot stand tussen regeringen en bedrijven, tussen bedrijven en non-gouvernementele organisaties (ngo's) en allerlei andere denkbare combinaties van actoren. Ook zoeken grote mogendheden elkaar op in informele verbanden zoals de G8 of de G20.

12.5 De betekenis en relatieve rol van het internationale recht

Het internationaal recht is gebaseerd op soevereiniteit van staten. Uitgangspunt van het internationaal recht is dat staten zelf moeten instemmen met de regels die hen binden. Het handhaven van die regels is in het internationaal recht minder gemakkelijk dan binnen een staat, maar dat wil niet zeggen dat de internationale regels geen betekenis hebben. Het besluit om lid te worden van het Internationaal Strafhof of om de rechts**macht** van het Internationaal Gerechtshof te aanvaarden wordt door staten niet zomaar genomen en heeft ook effecten voor die staten.
Het internationaal recht leidt tot beperkingen van de soevereiniteit van staten:

- Met de opkomst van de rechten van de mens en de ontwikkeling van het internationaal strafrecht heeft ook het individu een rol gekregen in het internationaal recht. Een individu kan zich beroepen op internationaal recht (bijvoorbeeld het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens) en kan worden aangeklaagd op basis van het internationaal strafrecht. Maar de realiteit is nog steeds dat individuen weinig kunnen doen tegen kwaadwillende overheden.
- Internationale organisaties nemen steeds meer wetgevende en regulerende taken van staten over of krijgen zelfstandig nieuwe taken op dat terrein. Afgezien van de Europese Unie, is de Verenigde Naties het meest voor de hand liggende voorbeeld. De VN is nog steeds zeer terughoudend in het zich bemoeien met zaken die zich binnen de staten afspelen, maar het non-interventiebeginsel heeft zijn onaantastbaarheid verloren. De VN-Veiligheidsraad staat soms gebruik van geweld tegen een land toe om humanitaire redenen. Daarnaast kan de Veiligheidsraad problemen als een burgeroorlog of een vluchtelingenstroom tegenwoordig beschouwen als een bedreiging van de internationale vrede en veiligheid wat ingrijpen in een land mogelijk maakt.
- Rechtsgeschillen tussen staten worden o.a. door het Internationaal Gerechtshof of het Europese Hof van Justitie beslecht.

12.6 De economische (onder)ontwikkeling van staten verklaard met behulp van theorieën

Er zijn vele theorieën over de ongelijke verdeling van rijkdom en armoede in de wereld. Twee groepen theorieën geven een verklaring voor de verschillen in ontwikkeling tussen rijke landen enerzijds en arme landen anderzijds: de evolutionistische theorieën en de afhankelijkheidstheorieën.

Sommige van de evolutionistische theorieën komen voort uit het **functionalisme**-paradigma, andere niet.
Volgens evolutionistische theorieën ontwikkelen staten zich volgens een patroon van geleidelijkheid. Arme staten moeten nog een ontwikkelingsweg gaan die door de rijke staten al is afgelegd, zij moeten nog moderniseren. Onderontwikkeling is "een fase achterlopen" in vergelijking met de ontwikkelde

[66] Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005), p. 42

staten. Tradities maken economische groei lastiger omdat marktwerking en handel geen kans krijgen binnen traditionele economische en sociale verhoudingen.
Door deze en andere interne factoren (onder andere bestuur, opleiding, infrastructuur) te moderniseren kan de economie volwassen worden en wordt massaconsumptie mogelijk. Evolutionistische theorieën sluiten vaak aan bij de liberale theorieën over het gedrag van staten.

Vanuit het **conflict**-paradigma verklaren afhankelijkheidstheorieën onderontwikkeling uit scheve **macht**sverhoudingen. Rijkdom is mogelijk door de armoede van anderen. Sommige theorieën beschrijven afhankelijkheden tussen staten en wijzen daarbij bijvoorbeeld op de naweeën van koloniale verhoudingen of de voordelen die geïndustrialiseerde staten hebben bij bijvoorbeeld een lucratieve ruilvoet en protectionistische maatregelen ter bescherming van hun binnenlandse markt. Andere afhankelijkheidstheorieën hechten minder waarde aan staten als actoren en beschrijven onderontwikkeling als verschijnsel van een wereldomvattend sociaal systeem waarin politiek en economisch handelen met elkaar verweven zijn ten gunste van een bovenstatelijk proces van kapitaalaccumulatie. Afhankelijkheidstheorieën borduren vaak voort op marxistische theorieën over het gedrag van staten.

De welvaart en **macht** zijn ongelijk verdeeld tussen rijke landen en arme landen, maar ook binnen de arme landen bestaat grote **ongelijkheid**. De rijkdom is vaak geconcentreerd in handen van een kleine geprivilegieerde economische en politieke elite. Ook zijn er grote verschillen in inkomen tussen regio's of tussen etnische groepen in een arm land. Daarnaast zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen groot, bijvoorbeeld op het gebied van inkomen, onderwijs en gezondheid. De grote inkomensverschillen tussen de economische elite en de grote groep armen worden door afhankelijkheidstheorieën gezien als een effect van de kapitalistische verhoudingen: de elite in arme landen heeft zijn positie te danken aan de ongelijke ruil met de rijke landen, en heeft er dus baat bij die afhankelijkheidsverhouding in stand te houden.
De evolutionistische theorieën zien de grote verschillen tussen arm en rijk binnen arme landen als een kenmerk van een fase in de ontwikkeling. Deze verschillen zullen verdwijnen als de traditionele economie getransformeerd is in een moderne markteconomie. Als de economische ontwikkeling van een land ver genoeg gevorderd is, zal dit tot een minder ongelijke inkomensverdeling leiden[67].

Subdomein C5: Overheidsbeleid ten aanzien van het buitenland

13. De kandidaat kan weergeven wat de positie van Nederland is in het internationale krachtenveld en hoe de Nederlandse overheid hierop invloed tracht uit te oefenen.

13.1 Vormen van internationale samenwerking
Grensoverschrijdende **samenwerking** vind je onder meer tussen individuele burgers, wetenschappelijke instituten, bedrijven, gemeenten, provincies en staten. Samenwerking komt tot stand omdat het wederzijds voordeel oplevert of omdat problemen adequater aangepakt kunnen worden. Staten zijn via al deze bindingen sterk met elkaar verbonden.
Staten werken op verschillende manieren samen: bilateraal en multilateraal. Multilaterale samenwerking kan weer onderscheiden worden in: intergouvernementeel en supranationaal. Samenwerking tussen staten wordt echter belemmerd door gebrek aan wederzijds vertrouwen en het dilemma van collectieve actie[68] [69].
Enkele belangrijke internationale organisaties zijn de VN, het IMF, de Wereldbank, de Wereldhandelsorganisatie en de EU. De VN is een intergouvernementele multilaterale organisatie waarin bijna alle landen van de wereld afspraken proberen te maken (samenwerking) op het gebied van het internationale recht, mondiale veiligheid, het bevorderen van mensenrechten, de ontwikkeling van de wereldeconomie en het onderzoek naar maatschappelijke en culturele ontwikkelingen. De **macht** van de VN is niet groot, omdat lidstaten niet verplicht zijn te doen wat de VN zegt, de resoluties van de Algemene Vergadering van de VN zijn bijvoorbeeld niet bindend. Toch zijn er wel kanttekeningen te maken bij die constatering. Via de VN worden ideeën verspreid en via de organisaties van de VN wordt veel geld besteed, op die manier kan de VN invloed uitoefenen op mondiale ontwikkelingen. De meeste

[67] Kegley & Wittkopf (1997), p. 120-121
[68] Zie eindterm 16.2
[69] Van der Eijk (2001), p. 58

macht kan de VN uitoefenen door besluiten van de Veiligheidsraad. De Veiligheidsraad heeft het recht om de externe soevereiniteit van staten aan te tasten, kan bindende sancties opleggen en zelfs besluiten tot het inzetten van militaire geweldsmiddelen door (samenwerkende) lidstaten. In principe is de Veiligheidsraad dus een zeer machtig orgaan, maar de grote belangentegenstellingen van haar leden en het vetorecht van de permanente leden van de Veiligheidsraad maken dat besluitvorming vaak moeilijk of helemaal niet tot stand komt.
De Wereldbank en het IMF oefenen macht uit door het al dan niet beschikbaar stellen van financiële middelen aan landen die dat nodig hebben en door daar eisen aan te verbinden.
In de Wereldhandelsorganisatie maken staten afspraken over regels die gelden bij internationale handel. Zij ziet ook toe op de naleving daarvan. Haar regels gelden voor het overgrote deel van de wereldhandel. Daar kunnen landen overigens wel nog hun eigen bilaterale of multilaterale handelsafspraken overheen leggen, die nog vrijer zijn, zoals in de EU.
De taken van de Wereldhandelsorganisatie zijn bevordering van internationale handel, beslechting van handels**conflicten** en opheffing van handelsbarrières.
De EU is een organisatie waarin veel Europese staten samenwerken, voornamelijk op economisch terrein, maar ook op andere beleidsterreinen. De besluitvormingsprocedures binnen de EU hebben, afhankelijk van het onderwerp, een supranationaal of intergouvernementeel karakter[70].
Internationale samenwerking vindt ook plaats in andere regio's van de wereld zoals in de Shanghai-samenwerkingsorganisatie (China, Rusland en een aantal andere voormalige Sovjet republieken), de Unie van Zuid-Amerikaanse Naties en de Economische Gemeenschap van West-Afrikaanse Staten.

13.2 De positie van Nederland in het internationale krachtenveld

Internationale **samenwerking** komt tot stand tussen overheden op verschillende bestuurlijke niveaus, bedrijven en ngo's. Nederland is, mede vanwege zijn grote handelsbelangen, van oudsher sterk op het buitenland georiënteerd. Internationale samenwerking dient echter verschillende doelen en dat is zichtbaar in het grote aantal verdragen en organisaties waar Nederland aan deelneemt.

[70] http://www.europa-nu.nl/id/vga3bya9max9/gewone_wetgevingsprocedure_cod#p3

13.2.1 NAVO

Een belangrijke drijfveer voor het regelen van relaties in internationale verdragen en organisaties is de wil om oorlog te voorkomen en de nationale veiligheid te verzekeren. Om die reden is Nederland lid van de NAVO. De NAVO is een intergouvernementele organisatie: de besluitvorming binnen de NAVO geschiedt op basis van unanimiteit. De belangrijkste afspraak van de NAVO is dat ~~de~~ bondgenoten zullen ingrijpen als één van de deelnemende landen bedreigd wordt. Het Amerikaans lidmaatschap vormt de kern van die samenwerking. Tot 1989 werd daarbij vrijwel alleen gedacht aan bedreiging van de Verenigde Staten of zijn bondgenoten door de landen van het Warschaupact. Na de beëindiging van de Koude Oorlog zijn nieuwe leden, waaronder voormalige Warschaupactlanden, toegetreden tot de NAVO. Aan de oude taak van de collectieve verdediging van het bondgenootschappelijk grondgebied zijn daarna nieuwe taken toegevoegd. De NAVO beperkt zich niet meer tot de eigen regio maar zet zich ook buiten de verdragsgrenzen in. Ze wil stabiliteit en veiligheid bevorderen en verklaart zich bereid om bij te dragen aan **conflict**preventie en crisisbeheersing als belangen van de NAVO-leden in het geding zijn. Daarbij kunnen afstemmingsproblemen ontstaan met de VN-Veiligheidsraad en de EU. De EU heeft geen eigen leger, maar heeft wel een belangrijke rol als politieke actor op het wereldtoneel.
Militaire bevoegdheden zijn binnen de EU een nationale zaak. De lidstaten kunnen civiele en militaire middelen ter beschikking stellen aan de EU voor gemeenschappelijke veiligheids- en defensie-operaties. Een groot aantal lidstaten van de EU is tevens lid van de NAVO en heeft er belang bij dat hun militaire middelen door NAVO en EU consistent ingezet worden. Doordat niet alle EU-landen lid zijn van de NAVO is afstemming tussen beide organisaties niet altijd even eenvoudig. Dat komt overigens ook doordat sommige Europese landen zeer veel belang hechten aan de trans-Atlantische relatie, terwijl andere landen meer continentaal gericht zijn en voor Europa een onafhankelijke rol, los van de Verenigde Staten, opeisen.
Ook anderszins treden spanningen op binnen de NAVO. Lidstaten van de NAVO hebben afgesproken 2% van hun financiële begroting te reserveren voor defensie, maar de meeste landen voldoen daar niet aan.

13.2.2 De Europese Unie

De Europese **samenwerking** is tot stand gekomen met het doel oorlog te voorkomen en economische voorspoed te brengen. De EU heeft inderdaad bijgedragen aan de economische welvaart en de sterke positie van Europa in de wereldeconomie. Het ontwikkelen van samenwerking blijkt een moeizaam proces omdat samenwerking vaak ten koste gaat van de eigen nationale soevereiniteit. Europese integratie gaat gepaard met **macht**soverdracht van nationale overheden aan Europese organen waardoor ook de Nederlandse overheid steeds minder zaken in volledige zelfstandigheid kan regelen en beslissen.

De belangrijkste EU-instellingen

De belangrijkste Europese instellingen zijn de Europese Raad, de Raad van de Europese Unie, het Europees Parlement en de Europese Commissie. De Europese Raad bestaat uit de voorzitter, de voorzitter van de Europese Commissie en van iedere lidstaat de regeringsleider of (in enkele gevallen) het staatshoofd. Deze Raad bepaalt de algemene politieke beleidslijnen en prioriteiten van de Europese Unie. Besluiten worden meestal bij consensus genomen.
De Raad van de Europese Unie bestaat uit ministers van de Europese lidstaten. Welke ministers dat zijn hangt af van het onderwerp dat op de agenda staat.
De meeste besluiten worden bij een gekwalificeerde meerderheid van stemmen genomen, hoewel voor bepaalde kwesties zoals belastingen en buitenlands- en veiligheidsbeleid unanimiteit is vereist.
De leden van het Europees Parlement worden om de vijf jaar rechtstreeks gekozen door de inwoners van de lidstaten. De inwoners van een lidstaat stemmen op kandidaten uit hun eigen land. Elk land heeft, afhankelijk van het aantal inwoners, een bepaald aantal zetels. Het Europees Parlement heeft drie hoofdtaken[71]:

1 Europese wetgeving vaststellen – op veel beleidsterreinen gezamenlijk met de Raad;
2 democratische controle uitoefenen op de andere Europese instellingen en in het bijzonder op de Commissie. Het keurt de benoeming van de leden van de Commissie goed of wijst deze af en is bevoegd om de Commissie tot aftreden te dwingen;
3 de begrotingsautoriteit. Het Parlement deelt met de Raad de begrotingsbevoegdheid. Het Parlement kan de begroting in haar totaliteit goedkeuren of verwerpen.

[71] https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/nl/home

In de Europese Commissie zit één commissaris uit elke lidstaat. De Europese Commissie vormt het dagelijks bestuur van de EU. Zij is onafhankelijk van de nationale regeringen en doet voorstellen voor nieuwe Europese wetgeving die ze indient bij het Europees Parlement en de Raad. Na goedkeuring door deze twee instellingen is de Europese Commissie verantwoordelijk voor de uitvoering van de wetgeving. Het Europese Hof van Justitie is de rechtsprekende instantie van de Europese Unie en ziet in samenwerking met de rechterlijke instanties van de lidstaten toe op de uniforme toepassing en uitleg van het recht van de Unie.

13.3 Overheidsbeleid ten aanzien van het buitenland

Nederland heeft zich in zijn grondwet verplicht om de ontwikkeling van de internationale rechtsorde te bevorderen. Dat komt deels voort uit idealistische motieven, maar Nederland heeft er ook belang bij omdat de **macht**spositie van Nederland niet groot is en omdat Nederland veel handel drijft met het buitenland. Nederland is een grote investeerder in het buitenland en omgekeerd investeren ook veel buitenlanders in Nederland. Ongeveer 30% van het Nederlands BNP wordt verdiend met die export, een groot deel daarvan bestaat uit doorverkoop van in het buitenland gekochte goederen. De Nederlandse economie is dus in hoge mate ingesteld op relaties met het buitenland en daarom heeft Nederland een groot belang bij duidelijkheid, zekerheid en betrouwbaarheid in de internationale betrekkingen. Om niet overgeleverd te zijn aan de willekeur van grootmachten heeft Nederland behoefte aan regels in het internationale verkeer die voor iedereen gelden. Die regels kunnen voordelig of nadelig uitpakken.
dile
Het Nederlandse buitenlandbeleid wordt vaak gekenschetst als dat van koopmannen en dominees. De koopman staat symbool voor buitenlandbeleid waarbij versterking van de economische (handels)relaties voorop staan. De dominee staat voor de nadruk op het belang van de mensenrechten en democratische waarden in het buitenlandbeleid. Het bevorderen van ideële waarden, zoals politieke en economische zelfbeschikking, is in lijn met de verplichting die Nederland zichzelf in zijn grondwet heeft opgelegd. De twee rollen sluiten elkaar in het ideaalbeeld niet uit. De dominee kan worden gehoord dankzij de goed draaiende Nederlandse economie, onder andere het werk van koopmannen. Omgekeerd heeft de koopman baat bij de boodschap van de dominee: rechtvaardige internationale verhoudingen geven rust en dat is ook goed voor de handel.

De oriëntatie van het buitenlandbeleid was decennialang Atlantisch, Europees en multilateraal. De laatste jaren kan die oriëntatie niet altijd rekenen op een brede steun in de samenleving en in de Tweede Kamer. Er is bijvoorbeeld kritiek op risicovolle operaties buiten het NAVO-gebied, en verdergaande Europese integratie wordt niet altijd in het voordeel van Nederland gezien.

Investeren in buitenlandbeleid

Nederland investeert relatief veel in haar buitenlandbeleid[72] en draagt bij aan internationale organisaties. Nederland is een van de weinige landen die een vast percentage van het BNP besteedt aan ontwikkelingssamenwerking en draagt bij aan internationale militaire interventies. De nadruk ligt bij militaire interventies op crisisbeheersing, vredesmissies en wederopbouw, maar Nederland deed de laatste jaren ook mee bij de inzet in het hoge geweldsspectrum. Op deze wijze was Nederland tot nu toe als klein land toch aanwezig op het wereldtoneel en kon zij regelmatig meepraten.

[72] Rood (2010), p. 8-9

2.4 DOMEIN D: BINDING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)

Inleiding

Binding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein D en toegepast wordt binnen de context Natievorming en de rol van de staat. Het hoofdconcept Binding biedt leerlingen het gereedschap om zicht te krijgen op de verschillende wijzen waarop mensen zich aan elkaar binden: de relatie tussen mensen in gezins- of familieverband, de banden tussen mensen die een groep willen zijn vanuit een bepaald gezamenlijk doel of belang, en de bindingen in een samenleving en maatschappij op het niveau van de staat en de overheid. Overal waar mensen zijn, zijn sociale bindingen aanwezig. Ze bepalen het menselijk bestaan en ze komen het meest duidelijk tot uiting in het geheel van interacties, netwerken en regels dat onder het begrip samenleving valt[73].

Enkele belangrijk vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

- Hoe zijn mensen in een samenleving met elkaar verbonden?
- Wat zorgt voor orde en samenhang in een samenleving?
- Wat zijn mogelijke gevolgen voor de sociale cohesie als een samenleving verandert?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen in domein D zijn:

Hoofdconcept	Kernconcepten
binding	sociale cohesie groepsvorming cultuur sociale institutie politieke institutie representatie/representativiteit
vorming	identiteit ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid macht/gezag conflict
verandering	individualisering democratisering staatsvorming globalisering

Subdomein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan onderscheiden welke indicatoren van sociale cohesie, wetenschappers vanuit verschillende paradigma's onderzoeken.

14.1 Typen bindingen tussen mensen
Ondanks individualiseringstendensen zijn mensen fundamenteel en op verschillende manieren van elkaar afhankelijk. Deze afhankelijkheden verschillen: sommige mensen hebben elkaar nodig omdat ze liefde voor elkaar voelen of dat ze van elkaar afhankelijk zijn voor inkomen of eten. Wederzijdse afhankelijkheden creëren bindingen.
De verschillende afhankelijkheden kunnen in vier ideaaltypische vormen van sociale bindingen worden beschreven:74

[73] Schnabel (2009), p. 25-26
[74] Wilterdink en van Heerikhuizen (2012), p. 27-28

- economische bindingen: dit zijn afhankelijkheden die te maken hebben met de productie en distributie van schaarse goederen, zoals kleding, een dak boven het hoofd of eten. Ook het geld dat nodig is om deze goederen te verwerven hoort bij dergelijke bindingen;
- politieke bindingen: dit zijn afhankelijkheden die te maken hebben met de politieke macht die mensen hebben en met het feit dat er collectief zaken geregeld moeten zijn, onder andere verdeling van collectieve goederen. Politieke bindingen kunnen afhankelijkheden zijn die te maken hebben met dwang: wij betalen belasting, accepteren parkeerboetes of schikken ons in regelingen rond uitkeringen;
- cognitieve bindingen: dit zijn afhankelijkheden die te maken hebben met kennisvorming en kennisoverdracht. Mensen leren kennis en vaardigheden van elkaar, waaronder ook symbolen, tradities, gedragsregels en ideologische denkbeelden, en stellen hun ervaringen aan elkaar ter beschikking;
- affectieve bindingen: dit zijn afhankelijkheden die te maken hebben met positieve en negatieve gevoelens van mensen voor elkaar. Mensen hebben elkaar nodig voor liefde en steun. Ook het bij een groep willen behoren hoort bij deze vorm van binding.

14.2 Bindingen bezien vanuit paradigma's

Wetenschappers binnen het **functionalisme-**paradigma benadrukken het belang van de onderlinge verbondenheid en betrokkenheid als functies die bijdragen aan het voortbestaan van de samenleving. Zij richten zich op vragen als: Wat bindt mensen onderling? Wat zijn indicatoren van **sociale cohesie**? Hoe ontstaat sociale cohesie en hoe kan die zwakker of sterker worden? Wat kunnen politiek en beleid daaraan doen? Vanaf het werk van socioloog Durkheim is het sociale cohesie-probleem voortdurend een onderdeel geweest van het vraagstuk van de sociale orde, ook al werd het niet met de term sociale cohesie aangeduid.

Wetenschappers binnen het **conflict**-paradigma stellen juist de geringe mate afwezigheid van sociale cohesie tussen groepen centraal. Voorbeelden van latente en manifeste conflicten geven inzicht in (afwezige) vormen van sociale en politieke cohesie. Wetenschappers verrichten onderzoek naar onder andere conflicten bij de integratie van minderheden tussen etnische groepen. Bepaalde culturele aspecten van de ene etnische groep kunnen op gespannen voet staan met de waarden, normen, algemeen gedeelde opvattingen en belangen van de andere etnische groep. Sociale cohesie veronderstelt **groepsvorming**. Een belangrijk aspect van groepsvorming is dat men bepaalt wie wel en wie niet tot de groep behoort. Dit duidt mogelijk op sociale uitsluiting en kan leiden tot conflicten.

Wetenschappers binnen het **sociaalconstructivisme**-paradigma stellen het handelen van personen ten opzichte van elkaar centraal. Zij richten zich op vragen als: hoe wordt de onderlinge samenhang en betrokkenheid in de samenleving waargenomen, ervaren en gewaardeerd? Voor een goed inzicht in de sociale en politieke cohesie in een samenleving is het niet alleen nodig om te kijken naar 'harde' objectieve indicatoren van sociale cohesie, maar ook naar de subjectieve opvattingen en gevoelens van de betrokken actoren. Binnen dit paradigma ligt de nadruk op de persoonlijkheid of de **identiteit** van de actor en op diens identificaties.

Belangrijk in dit verband is de theorievorming en het onderzoek naar de meervoudige identiteit (multiple identity*)*, die verwijzen naar een dynamische, meervoudige en wisselende identificatie met verschillende groepen of personen.

Binnen het **rationele actor**-paradigma is aandacht voor het gedrag en de houding van actoren die bindingen met elkaar aangaan en continueren voor zover zij er elk voordelen aan ontlenen. Bindingen zijn in deze opvattingen ruilrelaties, waarin beloningen worden uitgewisseld.

14.3 Groepsvorming

Er is sprake van **groepsvorming** als er "bindingen tussen meer dan twee mensen tot stand komen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen"[75]. In het dagelijks taalgebruik worden groepen vaak gelijkgesteld aan sociale categorieën. Binnen de sociale wetenschappen is dat niet het geval. Iedereen die tot een sociale categorie behoort deelt een specifiek kenmerk. Groepen kunnen uit meerdere sociale categorieën bestaan. Gedeelde ervaringen,

[75] De Jager, Mok & Berkers (2014) p. 198

gemeenschappelijke waarden, interesses, belangen, verwachtingen en loyaliteit spelen een belangrijke rol in het wij-gevoel van een groep.

Groepsvorming impliceert dat men onderscheid maakt tussen wie er wel en wie er niet tot de groep behoort: insluiting en uitsluiting. Als er in een groep een hoge mate van cohesie is, dan zullen individuele leden geneigd zijn zich aan te passen aan de formele en informele regels en gewoontes van de groep. Groepen proberen afwijkend gedrag van groepsleden te verminderen en het uittreden van leden te voorkomen door o.a. sociale controle.

Er worden vijf fasen onderscheiden in de ontwikkeling van nieuwe groepen, die overigens niet altijd in deze volgorde verloopt[76].

- oriëntatiefase: onzekerheid over de manier van het met elkaar omgaan overheerst;
- conflictfase: verschillen in opvattingen, vaak over hoe taakgericht of sociaal-emotioneel gericht men met elkaar wil omgaan, worden duidelijk en dat leidt tot **conflicten**. De manier waarop met tegenstellingen moet worden omgegaan is nog onduidelijk;
- integratiefase: een zeker evenwicht komt tot stand tussen opvattingen over **samenwerking**. Gedeelde normen worden duidelijker en dat maakt het mogelijk om naar elkaar te luisteren en elkaar meer te steunen;
- uitvoeringsfase: samenwerking in de groep verloopt ongestoord en voor zover er problemen zijn liggen die niet op het vlak van de onderlinge samenwerking;
- ordefase: de groepsleden proberen de manier van samenwerken aan verdere regels te binden en zo te komen tot **institutionalisering** van de groepssamenwerking.

Er is een onderscheid te maken tussen:

- formele groepen, met vast omschreven doelen, normen en regels. De rollen binnen een formele groep zijn vastgelegd. Een afdeling of team op het werk is een voorbeeld van een formele groep.
- informele groepen, zonder omschreven doelen, normen en regels. De rollen binnen een informele groep zijn flexibel. Een vriendengroep is een voorbeeld van een informele groep.

En er is een onderscheid te maken tussen:

- primaire groepen (groep met persoonlijke en emotionele band, die elkaar steun biedt en loyaal is aan elkaar), van belang bij **socialisatie** op micro- en mesoniveau;
- secundaire groepen (doelgericht, onpersoonlijk en functioneel georiënteerd), van belang voor de socialisatie op macro niveau en sociale controle.[77]

Bezien vanuit de positie van de actor is er onderscheid tussen:

- ingroup (groep die een persoon een sociale binding en **identiteit** geeft);
- outgroup (groep waar een persoon afwijzend tegenover staat of competitieve gevoelens mee heeft).

Onderzoek toont aan dat het sociale en politieke leven voor een groot deel te maken heeft met de wisselwerking tussen een ingroup en een outgroup. Leden van de ingroup hebben vaak een – niet per definitie terecht of eerlijk - positiever beeld van zichzelf en een negatiever beeld van de outgroup.

Bij sociaalwetenschappelijk onderzoek spreken onderzoekers van sociale categorieën. Een sociale categorie is een aanduiding voor mensen met dezelfde achtergrondvariabelen (senioren, fietsers) of culturele variabelen (geloofsgezindten, politieke opinies), maar die interactie noch gedeelde waarden en normen kennen[78].

Er kunnen zich situaties voordoen waarin mensen niet langer bij een groep horen. Doordat ze er niet meer bij:

- willen horen: dropping out en opting out;
- mogen horen: uitsluiting en discriminatie;

[76] Meertens & Van Grumbkow (1992), p. 268. Zie ook de bespreking van het werk van Bruce W. Tuckman op: Using the Stages of Team Development | MIT Human Resources
[77] Berger en Berger (1975), p. 46
[78] Laermans (2012), p. 380

- kunnen horen: armoede, werkloosheid[79].

Politieke groepsvorming vindt onder andere plaats door de vorming van politieke partijen of burgerinitiatieven. Dergelijke groepen ontstaan door gedeelde belangen en meningen. Ze zijn vaak eerst informeel en ontwikkelen zich dan tot een meer formele groep.

14.4 Sociale cohesie als bindmiddel voor de samenleving

Sociale cohesie is "het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen".
Verschillende factoren kunnen de sociale cohesie bevorderen en kunnen dan ook als strategie ingezet worden om de bindingen van de burgers te vergroten:

- wederzijdse afhankelijkheid
- eigenbelang
- dwang of **macht**
- Gedeelde normen en waarden~~, saamhorigheidsbesef~~[80]

Sterke cohesie binnen bepaalde groepen kan leiden tot **conflicten** tussen groepen, waardoor de cohesie in groter verband verzwakt. Omgekeerd kan een zwakke sociale cohesie binnen groepen leiden tot een sterkere sociale cohesie tussen groepen, wat de sociale cohesie van het grotere verband versterkt.
Onderzoek naar de vraag wat een samenleving bijeen houdt, levert een tweeledig antwoord op. Dat kan ten eerste door **socialisatie** en **acculturatie**. Als mensen waarden en normen niet geïnternaliseerd hebben, dan heeft de maatschappij ook nog de beschikking over het mechanisme van sociale controle (mensen onderling en in groepsverband via sancties aansporen om zich aan de waarden en normen van de maatschappij te houden). Beide mechanismen trachten ervoor te zorgen dat de sociale cohesie in de maatschappij gewaarborgd wordt.

Een manier om te onderzoeken wat een maatschappij bij elkaar houdt en stabiliteit geeft, is het vergelijken van bijvoorbeeld een traditionele maatschappij met een moderne maatschappij. Durkheim vergeleek deze naar vorm van solidariteit en naar wijze van arbeidsdeling.
In de traditionele samenleving was sprake van een mechanische solidariteit, verbonden in een morele gemeenschap en een arbeidsdeling waarbij ieder in feite eenzelfde taak heeft met gelijke en vaste patronen op basis van gevestigde gewoontes.
De productie is gericht op eigen gebruik. Op vernieuwingen rustte een taboe en afwijkend gedrag moest meteen negatief gesanctioneerd worden. De nadruk lag op conformisme.
In de moderne samenleving is sprake van een organische solidariteit, gebaseerd op een vergaande arbeids~~ver~~deling en taakdifferentiatie, die vraagt om individualiteit. Het collectieve bewustzijn en de gelijkvormigheid domineren niet meer het individuele bewustzijn en handelen. Er is meer ruimte voor zelfbepaling en individuele vrijheid en verscheidenheid. De productie is veel sterker gericht op de markt.

Politieke cohesie
Politieke cohesie duidt op de binding met de staat waarin men woont en op de binding met de natie waartoe men behoort (o.a. door gedeelde geschiedenis, een gemeenschappelijke taal en een gezamenlijke **cultuur** en symbolen). Het duidt ook op de binding die lidstaten (maar ook burgers) voelen met bijvoorbeeld de EU.
Belangrijke veranderingsprocessen in de huidige tijd hebben betrekking op de internationalisering van politieke bindingen zoals de binding met Europa en de EU en de invloed daarvan op de traditionele politieke binding van de burger met de nationale staat en de veranderingen in de macht en de autonomie van afzonderlijke staten.
Schuyt onderscheidt een drietal probleemgebieden die betrekking hebben op politieke cohesie[81].
1. De politieke betrokkenheid. De binding van de burgers aan de politiek zou verminderd zijn. Er zijn veel onderzoeken uitgevoerd of dit werkelijk zo is en op welke terreinen[82].

[79] Schuyt (2006), p. 17.
[80] Van Hoof (2004), p. 44
[81] Schuyt (1997)
[82] Andeweg (2011)

2. De bestuurlijke schaalvergroting. De politie, de veiligheid, de gezondheid, de infrastructurele voorzieningen gaan de gemeentelijke schaal te boven. **Samenwerking** aan de top is dan noodzakelijk met het reële gevaar dat de burgers afhaken en dat de achterban 'losraakt'.
3.'Gemankeerde communicatie'. Veel bestuurders en politici spreken een eigen taal, die niet wordt verstaan door burgers. De binding met de achterban wordt hierdoor ondermijnd.

14.5 Sociale instituties

Een **sociale institutie** is[83]: "een complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren". Het is een terugkerend collectief gedeeld patroon in het gedrag van mensen dat het handelen van hen een vaste betekenis, een zekere mate van voorspelbaarheid en stabiliteit geeft[84]. Voorbeelden van sociale instituties zijn de familie, het rechtssysteem en het huwelijk. Ook taal is een sociale institutie. Instituties zijn van belang voor de overdracht c.q. verwerving van normen en waarden en dragen bij aan de **sociale cohesie** in een samenleving.

Sociale instituties hebben de volgende kenmerken:
- ze bestaan buiten het individu om: een enkel persoon kan een institutie niet afschaffen;
- ze hebben vaak een lange traditie: belangrijke sociale instituties zijn niet binnen een kort tijdsbestek ontstaan, maar hebben zich historisch ontwikkeld;
- ze zijn enerzijds vrij stabiel, maar anderzijds ook veranderlijk door de tijd heen: als de omstandigheden in een samenleving veranderen, veranderen ook haar instituties;
- ze zijn niet alleen gebaseerd op wettelijke macht, maar berusten vaak op moreel gezag;
- ze zijn dwingend: door instituties wordt gedrag gesanctioneerd, dit is beloond of bestraft.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/ representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beschrijven wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat. Tevens kan de kandidaat uitleggen hoe representatie en representativiteit bijdragen aan politieke binding.

15.1 Politieke instituties

Een **politieke institutie** is een "complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke **macht**suitoefening en politieke besluitvorming reguleren". Politieke bindingen kunnen leiden tot het ontstaan van politieke instituties. Eén van de meest in het oog springende voorbeelden is de **staat**[85]. De vorming van een staat impliceert dat een soevereine machthebbende actor gaat regeren over een groot aantal mensen en een aantal speciale bevoegdheden krijgt, zoals het geweldsmonopolie en het monopolie op belastingheffing.
Politieke instituties zijn gevormd door gedragspatronen om de politieke dimensie van het samenleven te structureren. De politieke instituties geven een zekere mate van houvast en stabiliteit, maar kunnen wel degelijk veranderd worden.

Politieke instituties kunnen formeel zijn: wetten en bepalingen die voorschrijven hoe mensen zich moeten gedragen. Denk bijvoorbeeld aan de Kieswet waarin staat hoe de verkiezingen werken in Nederland. Politieke instituties kunnen ook informeel zijn: dan gaat het om ongeschreven gedragsregels waar mensen zich uit traditie of gewoonte aan houden. Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop partijgenoten in de Tweede Kamer vaak hetzelfde stemmen.
Het woord 'politieke institutie' wordt ook gebruikt om te verwijzen naar politieke organisaties. Organisaties zijn verbanden tussen mensen die een gemeenschappelijk doel nastreven86. Tot politieke

[83] In het alledaagse taalgebruik spreekt men over instituties als het gaat om instellingen of organisaties. Het woord wordt ook wel gebruikt om grote eenheden in de maatschappij aan te duiden die boven het leven van het individu uitstijgen bijvoorbeeld 'de Nederlandse economie' of 'de Nederlandse staat'.
[84] Berger en Berger (1975), p. 66
[85] Zie domein C4 12.1 en E2 20.1
[86] Duyvendak (2013), p. 14

instituties worden organisaties van de staat gerekend, zoals de regering, een ministerie, of de gemeenteraad 87.

De rechtsstaat met de grondwet, de onafhankelijke rechterlijke macht en het kiesstelsel zijn formele politieke instituties die belangrijke pijlers vormen van het politieke systeem in Nederland.

Een belangrijke en bekende politieke organisatie in veel staten is de 'politieke partij'.
Functies van politieke partijen zijn88:

- rekrutering en selectie: het rekruteren en voordragen van kandidaten voor politieke functies;
- articulatie: het op de politieke agenda plaatsen van maatschappelijke eisen en wensen;
- mobilisatie / participatie: het interesseren van staatsburgers voor deelname aan politieke besluitvormingsprocessen;
- aggregatie: het tegen elkaar afwegen en bij elkaar brengen van wensen, eisen en belangen;
- communicatie: als intermediair tussen overheid en burger; tussen kiezers en gekozenen.

Politieke partijen zijn aan een aantal ontwikkelingen onderhevig:

- er zijn meer 'zwevende kiezers'
- het aantal mensen dat lid is van een traditionele politieke partij neemt af;
- er is toenemende concurrentie van media en pressiegroepen;

15.2 Representatie en representativiteit

Representatie is "de vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden". Dit vindt ook plaats in het politieke domein waar vertegenwoordigers politieke besluiten en wetgeving trachten te realiseren. Dit kan gebeuren door toepassing van democratische procedures. Politieke representatie is nauw gerelateerd aan politieke **groepsvorming**. Politieke groepsvorming vindt onder andere plaats door de vorming van politieke partijen.
Het kernconcept **representativiteit** verwijst naar "de mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt". Is de volksvertegenwoordiging een getrouwe afspiegeling van de bevolking? Hieraan ligt de gedachte ten grondslag dat in de volksvertegenwoordiging de belangen van het gehele volk gewaarborgd zouden moeten worden, ook van de minderheid. Politieke representativiteit heeft nauwe relaties met de kenmerken van het politieke systeem. Democratie betekent in essentie dat de politieke **macht** berust bij het volk. Het volk beslist zelf over wat goed is voor zichzelf. Men spreekt dan van het principe van de 'volkssoevereiniteit'. Het is een regeringsvorm waarbij de macht van de regeerders uiteindelijk afkomstig is van de burgers, die via algemene verkiezingen bepalen welke partijen macht mogen krijgen.

Er zijn verschillende visies op politieke representatie te onderscheiden, die verwoord worden in de volgende drie modellen.
Het afspiegelingsmodel[89] gaat uit van de gedachte dat de volksvertegenwoordiging een zo goed mogelijke afspiegeling moet zijn van de kiesgerechtigde bevolking naar opvattingen en kenmerken als sekse, opleiding, leeftijd, soorten beroepen, regionale herkomst. Deze vorm is vaak moeilijk te realiseren, omdat in een systeem van vrije verkiezingen bepaalde groepen oververtegenwoordigd (academici) of ondervertegenwoordigd (jongvolwassenen, laagopgeleiden) kunnen zijn in de volksvertegenwoordiging.
Het rolmodel gaat er vanuit dat gekozenen zich niet moeten laten leiden door de opvattingen van hun kiezers maar door hun eigen mening. De volksvertegenwoordigers zien zichzelf dan als gevolmachtigd. Het rolmodel biedt weinig verklaring voor het feit dat individuele afgevaardigden niet hun eigen mening vormen maar de partijlijn volgen.
Het partijenmodel gaat uit van de sleutelrol die politieke partijen spelen in representatieve democratieën. Kiezers zouden hun partijkeuze bepalen door partijprogramma's te vergelijken. Parlementsleden beschouwen zich als vertegenwoordigers van een politieke partij.
Volksvertegenwoordigingen zouden in deze benadering een afspiegeling moeten zijn van de verdeling van

[87] Marsh (2017), p. 67
[88] Schumacher (2017), p. 173-187
[89] Woerdman (2013), p. 272-274

politieke opvattingen in de samenleving. Het regelmatig en vaak houden van vrije en eerlijke verkiezingen kan bijdragen aan het waarborgen van representativiteit.[90]
Het komt vaak voor dat een deel van de burgers zich niet vertegenwoordigd voelt door de politieke partijen. Men spreekt dan over 'de kloof tussen de burger en de politiek'.

Indicatoren van democratie
De verhoudingen tussen staten worden deels bepaald door het politieke systeem dat zij hebben. Het komt zelden voor dat democratische landen onderling oorlog voeren.
Vraag daarbij is aan welke criteria een politiek systeem moet voldoen om als democratie gekarakteriseerd te kunnen worden. Voor een (grootschalige) democratie zijn er zes noodzakelijke politieke vereisten:

- Gekozen vertegenwoordigers die de regering controleren.
- Vrije, eerlijke en regelmatige verkiezingen waarbij volksvertegenwoordigers worden gekozen.
- Vrijheid van meningsuiting zodat burgers zich zonder gevaar van straf kunnen uitspreken over de politiek.
- Toegang tot meerdere onafhankelijke informatiebronnen voor burgers om hun mening te vormen. Er is geen (overheids)monopolie op informatievoorziening.
- Vrijheid van vereniging zodat burgers kunnen samenwerken o.a. in pressiegroepen en politieke partijen om hun rechten gestalte te geven.
- Inclusief burgerschap, wat betekent dat aan alle volwassenen die permanent verblijven in een land, dezelfde rechten worden toegekend [91].

15.3 Stabiliteit van politieke systemen
De acceptatie van machtsuitoefening door de staat is vaak vanzelfsprekend: mensen worden geboren in staten, groeien op onder bepaalde vormen van staats**macht** en wennen eraan[92]. Al vormt het aantal fragiele staten buiten Europa en Noord-Amerika, en het protest van bepaalde bevolkingsgroepen in Europa voor meer autonomie (bijvoorbeeld Basken en Schotten) een aanwijzing dat die vanzelfsprekendheid zeker niet overal en voor iedereen geldt. Zeker is dat regimes lange tijd stabiel kunnen blijven, ook al is hun legitimiteit onder het grootste deel van de bevolking gering. In dit verband is het geweldsmonopolie van groot belang. Politieke bindingen kunnen dan ook opgevat worden als bindingen die betrekking hebben op fysieke dwang die mensen op elkaar (kunnen) uitoefenen.

De legitimiteit van het politiek systeem versterkt de politieke bindingen van burgers met dat systeem. Het omgekeerde is ook waar: doordat burgers politieke bindingen hebben met het politieke systeem krijgt dat systeem legitimiteit. Dat geldt ook voor de parlementaire democratie. Als **groepsvorming** leidt tot **representatie** van een groep in het parlement, bevordert dat de bindingen van burgers met de parlementaire democratie en de legitimiteit van dat systeem. Als een groep burgers niet tevreden is met de uitkomsten van politieke besluitvorming leidt dat (in de meeste gevallen) niet tot verzet tegen de parlementaire democratie, omdat haar visie wel in het parlement verwoord is en omdat men ziet dat in de besluitvorming de democratische spelregels in acht zijn genomen.

Voor legitimiteit van de democratische rechtsstaat is het van belang dat burgers het optreden van de rechterlijke macht als onafhankelijk ervaren en er op vertrouwen dat de overheid zich aan de wet houdt en rechtmatig handelt. Als dit vertrouwen in de rechtelijke macht afneemt, bijvoorbeeld door rechtelijke dwalingen of kritiek vanuit het politieke systeem of de media, gaat dat ten koste van de bindingen van de burgers met de democratische rechtsstaat en de legitimiteit van de rechtsstatelijke actoren.

Subdomein D3: Voorbeeld binnen een specifieke context van effecten van ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving

16. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving.

[90] Dahl (1998), p. 95
[91] Dahl (1998), p. 85-88
[92] Wilterdink en van Heerikhuizen (2012), p. 90

16.1 Natievorming en staatsvorming[93]

De **natie**

De natie bestaat uit groepen mensen die zich verbonden voelen met elkaar vanwege een gedeelde geschiedenis, taal en/of **cultuur** en die uit een gevoel van gedeelde lotsbestemming een eigen staat (politieke soevereiniteit) nastreven. Binnen deze omschrijving zijn verschillende invullingen denkbaar. Sommige naties worden gevormd rond een etnische groep (bloedbanden), andere rond gedeelde waarden (burgerschap).

Een oude wetenschappelijke discussie is de vraag hoe naties ontstaan. Volgens het essentialisme bestaan naties van nature en zijn ze onveranderlijk. Essentialisten menen dat naties ver teruggaan rond een bloedband of cultuur met onveranderlijke kenmerken. Naties zijn volgens dit nationalisme oude, organisch gegroeide eenheden. De geschiedenis van de bestaande naties voert men – in Europa - terug tot de middeleeuwen, en soms nog verder.

Modernisten, daarentegen, zien de natie als een uitvinding van het 19e-eeuwse nationalisme. Naties krijgen betekenis omdat wij denken dat ze bestaan en hen een belangrijke sociale betekenis verlenen. Nationale identiteiten kunnen dan ook veranderen. Het idee dat naties hun oorsprong vinden vanaf de 19e eeuw staat ook wel bekend als het modernisme.94

Staat en natie

Het ontstaan van de Nederlandse staat is een onderdeel van het proces van **staatsvorming** in West-Europa vanaf de middeleeuwen.[95] Langzamerhand verdween de feodale samenleving en ontstond een modern statensysteem. Er ontstonden steeds meer samenhangende politieke eenheden. Deze **institutionalisering** kwam voort uit de wederzijdse afhankelijkheid tussen de vorst aan de ene kant (die belastingopbrengsten nodig had) en de adel en burgerij aan de andere kant (die zich met het bestuur mochten bemoeien en beschermd werden). De standen of statenvergaderingen die ontstonden vormden de eerste aanzet tot het ontstaan van moderne **politieke instituties**[96] en organisaties, een vorm van **representatie** binnen het kader van de (premoderne) staat.

In sommige landen ging de staatsvorming aan de natievorming vooraf. In dat geval is nationale identiteit het gevolg van staatsvorming. Het vormen van een natie was dan een strategie van politieke elites om de bevolking aan de staat te binden: het vastleggen van één taal en deze via (verplicht) onderwijs verspreiden, het geven van vaderlandse geschiedenis op scholen, de invoering van nationale feestdagen, de creatie van nationale symbolen (vlag, volkslied, monumenten), de invoering van dienstplicht enzovoort.

In andere landen ging de natievorming aan de staatsvorming vooraf. De nationale identiteit werd dan bijvoorbeeld gevoed door regionale politieke en culturele elites die zich wilden afscheiden van het centrale bestuur. In Oost-Europa leidde dit tot het uiteenvallen van multinationale staten 97 in verschillende nieuwe staten.

Als een natie gevormd is hoeft dat niet te betekenen dat er ook een natiestaat tot stand komt. Ook nu nog zijn er naties zonder eigen staat en naties die verspreid wonen over verschillende staten. Dat leidt vaak tot spanningen.

Staatsvorming is dus iets anders dan natievorming. De groep mensen op het grondgebied van de staat hoeft geen natie te vormen. Met andere woorden: niet elke staat is een natiestaat. We spreken pas van een natiestaat als de grenzen van de natie samenvallen met de grenzen van de staat.

16.2 De rol van een staat bij collectieve actie

Een staat kan met een beroep op democratische procedures of door te dreigen met geweld zorgen dat

[93] Van Praag (2017), p 59 e.v.
[94] Zie domein D4 17.2
[95] Zie domein C4 12.1 en E2 20.1
[96] Noordzij (2009), p.185
[97] Zie domein D4 17.1

zaken die van algemeen belang geacht worden tot stand komen, met name als deze zogenaamde collectieve goederen niet door de markt of het eigen initiatief van burgers beschikbaar komen.
Het feit dat deze collectieve goederen nu wel geleverd kunnen worden, draagt op zijn beurt bij aan de legitimiteit van de overheid. Voorbeelden van collectieve goederen zijn: openbare orde en veiligheid, infrastructuur, onderwijs en volksgezondheid.
Dat deze collectieve goederen niet zonder overheidsingrijpen tot stand kwamen, kwam door het dilemma van collectieve actie. Uitgaande van de veronderstelling dat individuen rationeel handelen (zie het **rationele actor**-paradigma), zullen mensen in het algemeen niet vrijwillig tijd en geld steken in het nastreven van gedeelde, collectieve belangen. Hoewel mensen baat hebben bij het aangaan van onderlinge bindingen om gezamenlijk een dijk te bouwen of te zorgen voor schoon drinkwater, zullen zij dit uit zichzelf niet doen omdat ze bang zijn dat zij een bijdrage leveren terwijl anderen daarvan profiteren zonder mee te betalen of mee te werken (de zogenaamde 'free riders'). De overheid moest dus afdwingen dat iedereen zijn bijdrage leverde.

Als gevolg van **staatsvorming** en economische modernisering groeide de schaal waarop het probleem van collectieve actie zich voordeed.
Arbeidsonrust, epidemieën en analfabetisme werden bedreigend voor de gevestigde burgers en voor de economische groei. De overheid pakte deze problemen aan via het onderwijs, voorzieningen als gezondheidszorg, stadsreiniging, drinkwaterbedrijven en werkloosheidsuitkeringen. Ook de uitbreiding van het kiesrecht, het ontstaan van democratie en de toenemende mogelijkheden van burgers om zich met politiek bezig te houden (in één woord: **democratisering)** leidden tot nieuwe wensen en eisen aan de overheid; de verzorgingsstaat kwam tot ontwikkeling. Door **globalisering, individualisering** en internationalisering wordt het echter steeds moeilijker of minder wenselijk om een interventionistische politiek te voeren. Individualisering draagt bij aan de roep om minimalisering van de verzorgingsstaat.

16.3 Globaliseringsprocessen en de positie van de nationale staat

Globaliseringsprocessen die de autonomie en **macht** van de staten kunnen aantasten zijn bijvoorbeeld:

- De toename van problemen als onveiligheid (terrorisme), epidemieën, migratie, milieu en klimaatkwesties, grondstoffenschaarste, economische crises en ongelijkheid krijgen in toenemende mate een grensoverschrijdend karakter;
- De ontwikkeling van **conflicten** tussen staten, maar ook tussen naties en groepen met gedeelde waarden en/of belangen die over staatsgrenzen heen georganiseerd zijn;
- De groeiende invloed van internationale niet-gouvernementele organisaties (zowel maatschappelijke als marktactoren, bv. Amnesty International of grote multinationals);
- De groeiende invloed van intergouvernementele (en soms partieel supranationale) organisaties;
- Internationalisering van militaire, economische en politieke macht.
- Europese integratie.

Deze processen leiden tot toenemende afhankelijkheid tussen mensen en organisaties binnen en buiten de staatgrenzen. De internationale bindingen worden dus sterker, wat ten koste gaat van de autonomie van de staat. Toch zullen de bindingen met de staat en de nationale **identiteit** niet snel verdwijnen omdat mensen waarde hechten aan de nationale identiteit en de autonomie van de Nederlandse staat. Dat is bijvoorbeeld af te leiden uit het ontstaan van neo-nationalistisch cultureel verzet[98] tegen globalisering (denk bijvoorbeeld aan de nadruk op de nationale **cultuur** bij bepaalde politieke partijen en bij media). Daarnaast is er veel steun voor 'typisch Nederlands' beleid inzake bijvoorbeeld softdrugs, euthanasie en het homohuwelijk. Ook hechten mensen veel belang aan en is er veel aandacht voor de nationale politiek in het publieke debat en in de media. Ten slotte blijkt ook uit het verzet tegen grotere macht en invloed van Europese Unie dat de nationale identiteit niet snel zal verdwijnen.

16.4 Binding met de staat sterker dan met Europa

Factoren die ertoe bijdragen dat er bindingen met de nationale staat ontstaan (één taal, geschiedenis op school, dienstplicht, nationale feestdagen, ideeën over gemeenschappelijke herkomst en geschiedenis, een gemeenschappelijke **cultuur**) zijn grotendeels afwezig op Europees niveau. Dat is een belangrijke reden waarom de bindingen met Europa minder sterk zijn dan de bindingen met de nationale staat.

[98] term overgenomen uit Achterberg et al. (2010)

Er is in de Europese Unie geen breed gedragen gevoel bij elkaar te horen en deel uit te maken van een gemeenschappelijke lotsbestemming. Daarnaast zijn er grote culturele verschillen tussen de Europese volkeren en hebben landen vaak tegenstrijdige belangen. Ook zijn er geen gezamenlijke Europese media die aandacht schenken aan de politieke ontwikkelingen op Europees niveau, de nationale media berichten meer over nationale politiek en de nationale samenleving dan over ontwikkelingen op Europees niveau. Europa is echter een **macht** die de autonomie van de afzonderlijke landen aantast. Er is veel discussie over de vraag of dit wenselijk is of niet.

Subdomein D4: Voorbeeld binnen een specifieke context dat van invloed is op affectieve bindingen in de samenleving

17. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op de affectieve bindingen in een samenleving.

17.1 De culturele identiteit van een volk
De culturele **identiteit** van een volk valt niet automatisch samen met de grenzen van de staat (of staten) waarin zij leven. **Staatsvorming** en natievorming lopen lang niet altijd parallel. Er zijn staten waarin zich één natie heeft gevormd, de natiestaat, maar er zijn ook naties die in verschillende staten leven en staten waarin verschillende naties samenleven: de multinationale staat.
In sommige staten zijn bevolkingen diepgaand verdeeld langs culturele scheidslijnen zoals taal, godsdienst, gewoontes en quasi-verwantschap, die soms ook samenvallen met regionale verdeeldheid. De **sociale cohesie** binnen taalgebieden, stammen, regio's of tussen mensen met een bepaald geloof is dan sterker dan de bindingen met de staat. De loyaliteit ten opzichte van de groep met dezelfde godsdienst of taal is groter dan de loyaliteit ten opzichte van de staat.

17.2 Wetenschappelijke visies op nationale cultuur en nationale identiteit
Afhankelijk van hun kijk op de cultuur, geschiedenis en nationale **identiteit** onderscheiden wetenschappers tradities en mythen in de Nederlandse (politieke) **cultuur**.

De ene groep wetenschappers meent dat onze nationale identiteit en cultuur voortkomen uit langlopende tradities en symbolen. Nederlanders hebben volgens hen een neiging tot idealisme, pacifisme en zijn goed in moraliseren. Ze houden niet van chauvinisme en nationale pracht en praal[99]: 'doe maar gewoon'. Nederlanders hechten aan compromissen, orde, netheid, regelmaat, matigheid, zelfbeschikkingsrecht en tolerantie[100]. Volgens deze wetenschappers komt het sluiten van compromissen voort uit de gezamenlijke strijd tegen het water of uit de federale structuur van de Republiek. Essentialisten101 behoren tot deze groep wetenschappers maar zijn niet de enigen die deze opvatting aanhangen.

Een andere groep betreft de modernisten102 die benadrukken dat verhalen en mythen over de nationale **identiteit** vaak bedacht zijn om de bindingen met de staat en de **sociale cohesie** tussen de inwoners van een staat te versterken. Deze mythen en beelden over de Nederlandse natie en cultuur zijn "eerder een stereotype dan een onwaarheid. We herkennen er veel in, en niet voor niets"[103]. "In menige beschouwing over de lange termijnontwikkeling van de Nederlandse geschiedenis spelen dat soort noties nog steeds een rol. De mentaliteit van 'koopman en dominee' en de (politieke) cultuur van het compromis en gematigdheid worden opgevoerd als tijdloze constanten die de Nederlandse natie vanaf haar ontstaan in zich heeft gehad"[104].

Deze stereotypen zijn volgens de modernisten in hoge mate 'invented traditions' uit de 19e eeuw[105]. De tijd waarin ook het begrip 'nationale karakter' werd uitgevonden. Er is een verband tussen handel, vrijheid en tolerantie in de Nederlandse geschiedenis ('de koopman') maar er loopt geen ononderbroken lijn van de oude Republiek naar de burgerlijke en politieke vrijheden van de 19e en 20e eeuw.

[99] Hellema (1995), p. 10
[100] Enklaar (2007), p. 19
[101] Zie domein D3 16.1
[102] Zie domein D3 16.1
[103] Stuurman (1992), p. 43
[104] idem, p. 15
[105] idem, p. 16

17.3 Ontwikkelingen in de Nederlandse cultuur en identiteit

Cultuur is geen absoluut gegeven, dat geldt dus ook voor de Nederlandse cultuur. De nationale **identiteit** is geen constant gegeven, maar verandert voortdurend. Nederland was bijvoorbeeld tot de jaren '60 een sterk christelijke natie met een sterk christelijk georiënteerde publieke moraal en een sterk confessionele traditie in het openbare leven. Daarna werd Nederland in korte tijd één van de meest gesecularisseerde en postchristelijke naties in de wereld: minder gezagsgetrouw, politiek gedeconfessionaliseerd, en **geïndividualiseerd**. Traditionele, burgerlijke waarden als gematigdheid maken ook als gevolg van sterk groeiende invloed van het internationale kapitalisme plaats voor massaconsumptie, hedonisme en massavermaak[106].

De Nederlandse cultuur internationaliseert: via internet en televisie kan men gemakkelijk in aanraking komen met andere culturen. De dominantie van de Verenigde Staten in het aanbod van films en tv programma's is een bron van internationale politieke discussie. De komst van migrantengroepen heeft een vraag naar media in de eigen taal tot gevolg gehad, waardoor bindingen met het land van herkomst in stand kunnen blijven.

Internet maakt het mogelijk dat mensen uit verschillende landen contact hebben via sociale media. De vraag is of deze voorbeelden van internationalisering leiden tot het ontstaan van (veel) mondiale bindingen en een globale cultuur. Moderne technologie biedt ook mogelijkheden om de lokale cultuur in stand te houden of om de cultuur van een groep die buiten het eigen land woont in stand te houden. En sociale media worden veel gebruikt om contacten met mensen uit de eigen omgeving te onderhouden.

Ook al zal de emotionele binding aan naties verminderen in een globaliserende wereld, toch zal er waarschijnlijk behoefte blijven aan een zekere geborgenheid in nationale en subnationale verbanden. Aan een plek waar men zich thuis voelt als tegenwicht tegen de toenemende **individualisering** en **globalisering** van de samenleving[107].
Burgers ervaren een sterkere binding met de gemeente en het rijk dan met de provincie en de Europese Unie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de opkomst bij verkiezingen. Het gevoel van verbondenheid is over het algemeen sterker bij provincies en gemeenten met een lange geschiedenis.

17.4 Bindingen in de multiculturele samenleving

Binnen Nederland is ook sprake van regionale en sociale afwijkingen van de dominante **cultuur**. Naast een nationale **identiteit** bestaan er regionale identiteiten. Maar ook hier geldt dat een mythe een stereotiep beeld is dat zichzelf waarmaakt. Regionale verschillen in een land zijn vaak kleiner dan de verschillen tussen landen[108].

De komst van migrantengroepen heeft Nederland multicultureler gemaakt. Eén van de fundamentele discussies in de multiculturele samenleving is die tussen cultuuruniversalisme en cultuurrelativisme. Onderzoekers van het cultuuruniversalisme leggen nadruk op universele waarden die volgens hen in alle culturen voorkomen. Cultuurrelativisten zien culturen als unieke fenomenen die wezenlijk van elkaar verschillen. Het is een ingewikkeld debat omdat beide uitgangspunten verschillend uitgewerkt kunnen worden. Vanuit cultuurrelativisme kan worden geredeneerd dat de verschillende culturen gelijkwaardig zijn in hun diversiteit en dat ruimte moet worden gegeven aan elkaars cultuur[109]. Men kan ook redeneren dat mensen niet kunnen ontsnappen aan de eigen culturele achtergrond en dat samenleven met mensen van een andere cultuur een onmogelijke opgave is. Vanuit cultuuruniversalisme kan worden geredeneerd dat het in alle culturen gaat om dezelfde algemeen-menselijke 'praktijken' zoals kinderen opvoeden, bereiden van voedsel, etcetera, en dat daar ruimte aan gegeven moet worden omdat het in wezen toch om hetzelfde gaat[110].
Men kan ook redeneren dat culturen beoordeeld kunnen worden aan de hand van bepaalde universele waarden en dat zo culturele praktijken en opvattingen bekritiseerd kunnen worden[111].

---

[106] Couwenberg (2001), p. 32- 33
[107] Couwenberg (1994), p. 18
[108] Hofstede (2001), p. 126
[109] De Jong (2008), p. 240
[110] De Jong (2008), p. 223- 224
[111] De Jong (2008), p. 226- 227

Ook in een multiculturele samenleving blijft de behoefte aan bindingen bestaan: je wilt je thuis voelen in je leefwereld. Mensen hebben affectieve bindingen met de sociaal-culturele omgeving nodig: met andere mensen, symbolen, de gebouwde omgeving, de alledaagse dingen. Onderzoek onder migranten laat zien dat aanpassing op dit terrein moeilijker is dan aanpassing aan praktische zaken. Omgaan met gemis en eenzaamheid is gemakkelijker voor mensen die zich oriënteren op de eigen groep[112]. Dit gaat ook op voor bewoners zonder migratieachtergrond die in wijken wonen waar zij zich minder thuis voelen door de komst van mensen met een migratieachtergrond.

Migranten identificeren zich met de eigen groep en/of met het met het land van herkomst. Negatieve boodschappen, zoals discriminatie en vooroordelen, kunnen leiden tot het zich afkeren van en afzetten tegen de samenleving. Sterke bindingen binnen de eigen etnische groep maken het moeizamer en minder noodzakelijk om bindingen buiten de groep aan te gaan. Dit geldt ook voor Nederlanders zonder migratieachtergrond. Daarnaast kunnen gebrekkige kennis van de taal, de sociaaleconomische **ongelijkheid** tussen bevolkingsgroepen en etnische concentratie identificatie bemoeilijken. Er kan dus een onderscheid gemaakt worden tussen oorzaken en factoren aan de kant van de samenleving (positietoewijzing) en oorzaken en factoren aan de kant van het handelen van een persoon of de groep waartoe iemand behoort ~~de etnische minderheden~~ (positieverwerving).

Subdomein D5: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

18. De kandidaat kan overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen ten aanzien van een bindingsvraagstuk onderscheiden.

18.1 Visies op oorzaken van politieke aandacht voor nationale identiteit
In Nederland, maar ook in de omliggende landen, is de politieke aandacht voor nationale **identiteit** versterkt door een aantal ontwikkelingen. Door **globalisering** en in het bijzonder toenemende migratie en mondialisering van de media ontstaan niet alleen nieuwe lokale identiteiten, maar ook transnationale identificaties. Een grotere pluriformiteit in leefstijlen zou tot gevolg hebben dat mensen zich minder met elkaar verbonden voelen.
De Europese Unie is lange tijd gezien als een middel om Nederland economisch, sociaal en cultureel verder te helpen, en daar hoorde Europees burgerschap bij. Nu blijkt echter dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking en een deel van de politiek Europa juist ziet als een bedreiging voor de Nederlandse **cultuur** en identiteit. Toch wordt de aandacht voor nationale identiteit vooral beschouwd als een recept tegen onwenselijke ontwikkelingen binnen de multiculturele samenleving. Nationale identiteit is dan een vehikel voor nationale samenhang en een voorbeeld voor migranten die zich in Nederland hebben gevestigd. Veel meer dan voorheen is het integratievraagstuk nu een identiteitsvraagstuk geworden. Integratie heeft bovendien meer dan vroeger te maken met loyaliteit en kiezen voor Nederland.
In veel politieke en maatschappelijke kringen wordt integratie voorgesteld als een alles of niets kwestie: migranten moeten kiezen voor Nederland en afstand doen van het land van herkomst of andere loyaliteiten.

Anderen stellen dat het identiteitsvraagstuk geen integratieprobleem is maar een samenlevingsprobleem, een probleem dat onder invloed staat van alle bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen. Zowel mensen met een migratieachtergrond als mensen met een Nederlandse achtergrond voelen zich niet altijd meer thuis in Nederland. Er is soms sprake van terugtrekgedrag en radicalisering – zowel islamitisch als extreemrechts – en er is minder onderling contact. Bovendien ontstaan meer spanningen tussen verschillende etnische groepen. En hoewel de mensen die het identiteitsvraagstuk zien als samenlevingsprobleem culturele diversiteit positief waarderen, erkennen zij dat een snelle toename van culturele diversiteit kan leiden tot een afname van het onderlinge vertrouwen tussen groepen en het vertrouwen in de samenleving als geheel[113].

18.2 Uitgangspunt voor beleid: verschillende processen van identificatie

[112] Hortulanus & Machielse (2002), p. 45
[113] WRR (2007), p. 11-14

Globalisering, groeiende invloed van de EU en toenemende migratie leidden vanaf 2000 tot een verhit maatschappelijk debat over de Nederlandse **identiteit**. Nieuwe politieke partijen profileerden zich als verdedigers van de Nederlandse **cultuur** en uitten hun twijfel over de mogelijkheden van een multiculturele samenleving. In reactie hierop gingen ook gevestigde partijen en beleidsmakers zich meer bezighouden met vragen rondom Nederlandse eigenheid.[114] Wat is het dat Nederlanders gemeen hebben, en hoe moet dit worden overgedragen? Als van migranten en hun nakomelingen wordt verwacht dat ze 'integreren' in de Nederlandse cultuur, moeten we dan niet vaststellen wat die cultuur inhoudt? Een gevolg van deze discussie was bijvoorbeeld de vaststelling van de historische Canon van Nederland in 2007.[115]

In reactie op deze discussie pleitte de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) er in 2007 voor om bij ontwikkeling van overheidsbeleid niet meer uit te gaan van 'de' nationale identiteit als vaststaand gegeven. Volgens de WRR leidt zo'n statische benadering tot wij-zij denken, en daarmee tot uitsluiting, terugtrekking en wederzijds wantrouwen[116]. In plaats daarvan stelde de WRR voor om te kijken naar verschillende processen van identificatie met Nederland. Deze meer open en inclusieve benadering past beter bij recente processen van **individualisering**, multiculturalisering en globalisering dan het concept van nationale identiteit, dat suggereert dat de Nederlandse identiteit vaststaand, homogeen en voor iedereen hetzelfde is.

De WRR ziet identificatie als een dynamisch proces van het leggen, onderhouden en verbreken van verbindingen. Door globalisering is meervoudigheid een permanent kenmerk van de Nederlandse samenleving geworden. Mensen voelen zich met verschillende groepen verbonden en de intensiteit van die verbinding kan variëren met de tijd. De WRR onderscheidt drie dimensies in identificatieprocessen: functioneel, normatief en emotioneel. Deze zijn deels onafhankelijk van elkaar, en leiden dus tot meervoudige, vloeibare identiteiten die het moeilijk maken om mensen in hokjes te plaatsen. De consequentie van deze procesbenadering is ook dat integratie niet een vast patroon hoeft te volgen. Functionele identificatie ontstaat als mensen een gemeenschappelijk belang hebben, bijvoorbeeld als lid van een sportvereniging, werknemer bij een bepaald bedrijf, buurtbewoner, of ouders op een school. Groepsgrenzen worden dan minder hard: je kunt én het ene, én het andere zijn. Dergelijke functionele bindingen leiden ertoe dat mensen elkaar zien als meer dan alleen als lid van een groep. Dit voorkomt stereotypering en vergroot wederzijdse insluiting.

Normatieve identificatie heeft betrekking op het referentiekader en de mogelijkheden die mensen hebben om de eigen normen en opvattingen te kunnen volgen en in te brengen in het publieke en politieke domein. Naarmate mensen meer toegang hebben tot publieke discussies, zullen zij zich sterker identificeren met de sociale en politieke orde (zoals Nederlandse tradities en wetten). Met toenemende sociale diversiteit worden 'de' (Nederlandse) normen minder vanzelfsprekend. Er worden nieuwe opvattingen en normen ingebracht die om voorrang strijden. Als er geen open debat mogelijk is, kunnen mensen zich in hun eigen wereld terugtrekken, bijvoorbeeld door niet te stemmen of op een onwenselijke, zelfs gewelddadige, manier in opstand te komen.

Emotionele identificatie tot slot gaat over gevoelens van verbondenheid met anderen, een groep of gemeenschap en in meer abstracte zin met bijvoorbeeld Nederland. Het gaat om gevoelens van verbondenheid, loyaliteit en trots. Volgens de WRR kunnen burgers in een veranderende samenleving zoals de Nederlandse, meerdere loyaliteiten hebben zonder dat dit een probleem hoeft te zijn voor hun verbondenheid met Nederland. Van belang is dat deze hybride identificaties worden erkend en gewaardeerd en niet onmiddellijk ter discussie worden gesteld. Juist als dat laatste wel gebeurt, wordt meer of minder expliciet een keuze geëist die in emotionele zin vaak niet gemaakt kan worden.

In 2018 presenteerde de WRR een nieuw rapport, waarin werd gepleit voor 'een wisseling van perspectief op migratie en integratie in ons land'.[117] Dit rapport presenteert een 'diversiteitsperspectief', waarbij het idee van een homogene, stabiele identiteit wordt vervangen door erkenning van toenemende en blijvende diversiteit. De WRR neemt hierbij stelling tegen de "culturalisering van burgerschap", het steeds

[114] Duyvendak (2017)
[115] https://www.entoen.nu/
[116] WRR (2007), p. 14-17 en p. 34-35
[117] Jennissen et al. (2018): p. 10.

meer definiëren van burgerschap in culturele termen zoals waarden, normen, en identificatie.[118] De WRR adviseert in plaats daarvan beleid te richten op stimulering van publieke familiariteit, bestrijding van economische achterstand, een faire behandeling van alle groepen en het bevorderen van **sociale cohesie**, op lokaal en nationaal niveau. Daarbij moet erkenning komen voor gevoelens van verlies van identiteit, vooral bij gevestigde groepen.

18.3 Standpunten van politieke partijen ten aanzien van nationale identiteit en identificatie
De WRR-rapporten uit 2007 en 2018 werden door sommige politieke partijen met instemming ontvangen en door andere politieke partijen bekritiseerd. Sinds de lancering van het rapport in 2007 zijn de politieke standpunten ten opzichte van nationale **identiteit** en identificatie meer gepolariseerd geraakt. Sommige partijen hadden het vaststaande ideaal van nationale identiteit en een culturele visie op burgerschap omarmd, terwijl anderen deze visie steeds meer bekritiseerden. In de standpunten van politieke partijen is nog altijd de tegensteling tussen statische ("identiteit") en dynamische ("identificatie") visies op nationale identiteit te herkennen.
Ook de drie dimensies van identificatie zijn te herkennen in politiek en beleid – met name op het gebied van integratie, maar ook op het gebied van migratie, burgerschap of onderwijs.

[118] Duyvendak (2016)

2.5 DOMEIN E: VERANDERING (BINNEN EEN SPECIFIEKE CONTEXT)

Inleiding

Verandering is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein E en toegepast wordt in de context De wording van de moderne westerse samenleving. Het hoofdconcept Verandering biedt leerlingen de mogelijkheid om zicht te krijgen op "de richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de (on)mogelijkheden en onmogelijkheden deze te beïnvloeden".

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:
- Welke veranderingsprocessen doen zich voor in onze samenleving?
- Waardoor verandert een samenleving?
- Hoe gaan mensen om met veranderingen in een samenleving?
- Welke invloed hebben veranderingen op andere maatschappelijke vraagstukken?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein E, zijn:

Hoofdconcept	Kernconcepten
verandering	rationalisering individualisering institutionalisering globalisering democratisering staatsvorming
vorming	socialisatie identiteit ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid
binding	sociale cohesie sociale institutie politieke institutie

Subdomein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

19.1 Rationalisering

Rationalisering is "het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken[119] en van het doelgericht inzetten van middelen ten einde zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken".
Rationalisering betreft de vergaande en diepgaande veranderingen die zich in samenlevingen sinds de late middeleeuwen hebben voorgedaan. In de premoderne tijd werd het denken en doen van mensen veel meer geleid werd door ingesleten gewoontes, godsdienstige tradities en van generatie op generatie overgedragen praktische handelingswijsheden. Rationaliseringsprocessen waren kenmerkend voor modernisering. De gemeenschappelijke deler van alle veranderingen was de toename van doelmatige productieprocessen op alle terreinen van de samenleving. Technisch vernuft en wetenschappelijk denken verdrongen traditionele opvattingen en handelswijzen. Alle soorten sociale processen werden doelmatig/efficiënt en doeltreffend/effectief georganiseerd en de uitkomsten werden gemeten. De verhoudingen tussen doelen en ingezette middelen speelden een cruciale rol bij de beoordeling van processen. Deze ontwikkeling zette vooral in de westelijke wereld in en begon ongeveer in de 17de eeuw. Het was een geleidelijk proces dat na de industriële revolutie in een stroomversnelling kwam.

[119] Van der Loo & van Reijen (1997), p. 141

Rationalisering in de economie en bedrijfsvoering betekende nauwkeurige boekhouding en het investeren van winsten in het bedrijf – wat tot groei en wederom grotere winsten leidde. Maar niet het streven naar winst was het kenmerk van rationalisering, maar het streven naar rentabiliteit, naar berekenbare en bestendige winst.[120]
Alle soorten arbeidsprocessen werden zo ver mogelijk gedifferentieerd – hierdoor kon productie sneller gaan. Lopende band werk, waar iedere werker maar één bepaalde handeling verrichtte, werd een belangrijke productiewijze, bijvoorbeeld in de auto-industrie.
Vrijheid van beroep en bedrijf waren een belangrijke stap in het rationaliseringsproces: iedereen die goedkoper kon produceren kon dat doen. Het beoefenen van een beroep werd niet meer door gildes en hun regels van toelating en/of vestiging beperkt[121]. Rationalisering kenmerkte zo de overgang van een traditionele naar een kapitalistische economie.

In de wetenschap werden de natuurwetenschappen steeds groter en werden logische afleidingen en experimentele bewijsvoering zeer belangrijk. Wetenschappelijke instituten werden bedrijfsmatig geleid.

Technieken in de kunst werden ook steeds geavanceerder en ontwikkelden zich als professies. In de schilderkunst werd perspectivisch tekenen consequent toegepast – waardoor schilderijen betere afbeeldingen van de werkelijkheid konden worden. Muziek werd vastgelegd in notenschrift.

In politiek en bestuur waren rationaliseringsprocessen veelal processen van bureaucratisering. Protocollen en regels werden vastgelegd en gearchiveerd. Een politieke leider was niet verheven boven de wet maar moest zich houden zich aan wetten en regels. Regels en wetten waren algemeen geldig en werden zonder aanzien des persoons toegepast. Dat wil zeggen dat gelijke gevallen ook gelijke behandelingen kregen en affectieve bindingen en emoties geen rol speelden bij de beoordeling van zaken. Om bestuurder te worden – net zoals bij andere beroepen – diende je een passende opleiding en de passende ervaringen of meetbare vaardigheden te hebben. Gunsten en relaties hoorden geen rol te spelen bij de toekenning van banen.

Het samenspel van rationalisering op uiteenlopende terreinen van de samenleving leidde tot stijgende welvaart. De socioloog Max Weber omschreef deze processen als de ‘onttovering van de wereld’: mensen geloofden dat alles berekenbaar en daardoor voorspelbaar was en er geen geheimzinnige, magische krachten waren die de gang van zaken bepaalden.

Vanuit de verschillende paradigma’s wordt er ook op verschillende manieren naar rationalisering gekeken. Binnen het **functionalisme** worden specialisering en arbeidsdeling als belangrijke functiedifferentiatie gezien. Nadruk op berekenbaarheid betekent daarnaast dat de waarde van iedere eenheid in de samenleving voor het functioneren van het geheel meetbaar wordt.
In zijn theorie over arbeidsdeling – een belangrijk aspect van de rationalisering van het productieproces - maakt Durkheim onderscheid tussen mechanische solidariteit en organische solidariteit. Mechanische solidariteit is gebaseerd op gelijkvormigheid: geringe arbeidsdeling waarvan sprake was in de traditionele samenleving. Organische solidariteit is gebaseerd op afhankelijkheid.

Vanuit het **conflict-**paradigma wordt de nadruk gelegd op het ontstaan van maatschappelijke ongelijkheidverhoudingen door dit proces van rationalisering.
Hoewel de welvaart steeg door de processen van rationalisering waren (en zijn) de opbrengsten niet gelijk verdeeld. Daarnaast leidt de sterke differentiatie van arbeidsprocessen tot vervreemding: het gevoel bij mensen geen controle te kunnen uitoefenen op het eigen werk en de verbondenheid met het product van eigen arbeid te verliezen.[122] Het hele product dat gemaakt wordt verdwijnt uit zicht als men slechts betrokken is bij het maken van een klein onderdeel daarvan.

[120] Arts, Flap en Ultee (2009), p 138 e.v.
[121] Veelal zijn er echter juist wetten die de kapitalistische handelswijzen beperken: zo kunnen bedrijven zich vaak niet overal vestigen. En hoewel er geen gildes meer bestaan hebben verschillende beroepen toelatingsregels die dezelfde functie hebben als gildes in de 19de eeuw.
[122] Van Hoof & Van Ruysseveldt (2008), p.112

Vanuit het **rationele actor**-paradigma wordt benadrukt dat door de rationalisering actoren in toenemende mate het proces kunnen beheersen om de eigen doelen te bereiken. Het doelrationele karakter van het handelen is steeds sterker naar voren getreden. Mensen ontwikkelen een samenhangend geheel van doelen die men in het leven wil realiseren en waarop het gedrag wordt afgestemd maar komt ook tot uiting in relaties die worden onderhouden. Dit kader ordent en systematiseert het leven van de mensen[123].

19.2 Individualisering[124]

Eén van de meest in het oog springende facetten van de moderne westerse samenleving is het proces van **individualisering**. In aansluiting op Norbert Elias[125] kan individualisering gezien worden als "het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten" en meer dan vroeger hun eigen leven kunnen c.q. moeten gaan plannen en inrichten. Veel mensen hebben de afgelopen decennia hun afhankelijkheid van bepaalde traditionele instituties zoals gezin, sociale klasse, kerk, arbeid of huwelijk weten te verminderen. Individualisering brengt met zich mee dat van individuen veel meer dan vroeger wordt verwacht dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun handelen en voor het aangaan van sociale betrekkingen.
Dit betekent niet dat sociale structuren (zoals de gezinsstructuur) verdwijnen, maar wel dat het individu als nieuwe sociale eenheid op de voorgrond treedt. De betekenis van traditionele **sociale instituties** verandert omdat het individu zich in zijn denken en gedrag minder vanzelfsprekend en eenduidig door de conventies van deze instituties laat leiden. Sociale posities worden minder dan vroeger zonder meer aan een persoon 'toegeschreven' op basis van afkomst.
Voor jongeren houdt dit in dat van hen, meer dan vroeger, een zelfstandigheid verlangd wordt waarbij zij niet kunnen terugvallen op voorgeschreven patronen en handelingsmodellen bij de overgang naar de volwassenheid.

Individualisering wordt zowel als een positief en als een negatief proces gezien. Een positief proces omdat er sprake is van een emancipatieproces dat gekenmerkt wordt door een toename van individuele vrijheid, de vrijheid om een eigen weg te gaan en de wil om veelal onbeperkt van het leven te genieten. Veel mensen zijn tegenwoordig meer dan vroeger losgekomen van hun herkomstmilieu en geboorteplaats door de toegenomen sociale en geografische mobiliteit.
Als negatief proces wordt individualisering geassocieerd met het teloorgaan van maatschappelijke integratie, met een toenemend egoïsme, met een totaal losgeslagen verzelfstandiging van mensen in de zin van het losraken van de bindingen met andere mensen en groepen en een toename van eenzaamheid.

De kanttekening moet gemaakt worden dat empirisch bewijs voor individualisering niet overal even sterk naar voren komt. Op basis van empirisch onderzoek is er alle reden om onderscheid te maken voor wat betreft de individualisering tussen verschillende groepen, cohorten, perioden, bevolkingsgroepen, landen, regio's en levenswijzen. Ook de veranderingstermijn kan in deze opzichten verschillen. Onderzoek door sociale wetenschappers naar processen in de samenleving resulteert niet vaak in algemene wetmatigheden of universeel geldige constateringen die waar zijn voor alle samenlevingen.

19.3 Institutionalisering

Institutionalisering is een telkens terugkerend sociaal proces. Het is "het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaardgedragspatronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren". Voor de mensen bezitten die waarden en normen een zekere geldigheid, men houdt zich er meestal wel aan en men vindt ze ook nuttig, want men hoeft dan niet iedere dag weer alle handelingen met anderen uit te onderhandelen. Het worden vaak onbewuste handelingspatronen. Dit proces van institutionalisering geeft de mensen enige zekerheid in het alledaagse handelen en wat meer ruimte en tijd. Het stelt hen in staat om zich ook met nieuwe activiteiten en ontwikkelingen bezig te houden. Door de institutionalisering krijgen de waarden van mensen een plaats in hun alledaagse handelen en kunnen zij voor zichzelf duidelijk maken waarom zij de dingen doen zoals zij die willen doen. Het gaat niet alleen om de vraag naar het 'hoe' maar ook naar het

[123] Van der Loo & van Reijen (1997), p. 175
[124] Klaassen (1996)
[125] Elias (1987)

'waartoe' en dat geeft voor mensen 'zin' aan hun handelen. Het zorgt er tevens voor dat mensen in de werkelijkheid een betekenisvolle structuur en samenhang herkennen en ervaren. De institutionalisering bepaalt ook voor een deel hun beeld van de werkelijkheid.
In een proces van institutionalisering ontstaan er vaak allerlei organisaties die zich richten op de standaardgedragspatronen die zich vormen.
Organisaties zijn verbanden tussen mensen die een gemeenschappelijk doel nastreven, zoals winst maken (KPN of Philips) of het beschermen van natuur en milieu (Greenpeace of het Wereld Natuur Fonds)[126].

Subdomein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

20. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

20.1 Staatsvorming
Staatsvorming is "de **institutionalisering** van politieke **macht** tot een staat". Daarbij breidt de politieke macht zich uit en verandert de politieke macht door processen van depersonalisering, formalisering en integratie.

1 depersonalisering: bevelen worden gegeven door individuen op basis van de rol die zij vervullen (bv. burgemeester). De macht van die persoon is gekoppeld aan de specifieke rol en niet aan de persoon. Als de persoon geen burgemeester meer is, heeft die niet meer die macht. Dit in tegenstelling tot de situatie waarin iemand politieke macht heeft, alleen omdat de persoon lid is van een bepaalde familie;
2 formalisering: rechten en plichten worden geformaliseerd in wetten en contracten, waarvan de handhaving wordt gewaarborgd door de overheid. Politieke macht wordt zo gekoppeld aan en ingeperkt door de wet. Tegelijkertijd wordt de wetgeving het unieke domein van de politiek, waar voorheen allerlei lokale tradities nog rechtsgeldigheid hadden;
3 integratie: bij de groei van politieke macht tot een staat, wordt door belastingen en wetgeving beslag gelegd op een steeds groter deel van hulpbronnen in een samenleving. Tegelijkertijd erkent de staat-in-wording ruimte voor particulier initiatief, van markt en burgerlijke samenleving.

Die drie maatschappelijke sferen raken op steeds weer nieuwe manieren met elkaar verknoopt[127].

Het proces van staatsvorming is een combinatie van economische, culturele en politieke ontwikkelingen. In de late middeleeuwen was er in de West-Europese landen sprake van urbanisatie, toename van handel (kleine stedelijke nederzettingen werden handelscentra) en groei van de stadsbevolking. De ontdekking en veelal gewelddadige verovering van nieuwe werelddelen had invloed op de handel. De koloniën werden gebruikt om grondstoffen te winnen en als nieuwe afzetmarkt. De inwoners van de steden, de burgers, slaagden er door hun sterker geworden economische positie in om een grotere economische en politieke zelfstandigheid ten opzichte van de feodale adel te krijgen. Voor de politieke machthebbers was het belangrijk om de steun van de burgers te hebben en belasting bij hen te kunnen innen. Zo ontstonden voorlopers van vertegenwoordigende organen die tot de dag van vandaag bestaan. In ruil daarvoor werden belemmeringen voor de vrije handel opgeheven, werd er gezorgd voor eenheid in wetten en munten voor dat gebied en voor veiligheid en bescherming van de burgers (belastinggeld werd uitgegeven aan een leger).
Bij onderlinge **conflicten** kon de staatsmacht optreden als hoogste rechtsprekende instantie. De relatief grote hoeveelheid staten in West-Europa zorgde tegelijkertijd voor vernieuwingen op technologisch gebied (ontwikkeling van vuurwapens en kanonnen) om te voorkomen dat ze economisch of militair verslagen zouden worden door concurrerende staten. Om de handel in goede banen te leiden en moderne oorlogen te kunnen voeren werd het belangrijk om een vaste bureaucratie in te richten in de vorm van een ambtenarenapparaat met gespecialiseerde professionals.
De hierboven beschreven ontwikkelingen leidden tot de verdwijning van feodale samenlevingen en het ontstaan van politieke eenheden die kunnen worden gezien als premoderne staten.
De standen of Statenvergaderingen van de vorsten met de adel en burgerij kunnen worden gezien als de

[126] Duyvendak et al. (2013), p. 14
[127] Gebaseerd op Poggi (2014), p. 54-62. Zie ook: North, Wallis & Weingast (2013), p. 1-29.

eerste aanzet tot het ontstaan van moderne **politieke instituties**[128] en organisaties, een vorm van **representatie** binnen het kader van de premoderne staat.

De staat is een interne soevereine macht (interne soevereiniteit) omdat die:
- als het hoogste **gezag** regeert over een groep mensen;
- binnen een bepaald grondgebied valt;
- en daarbij het geweldsmonopolie en belastingmonopolie bezit.

Dat de staat een extern soevereine macht is (externe soevereiniteit) betekent dat het staatsgezag door andere staten als het hoogste gezag over de bevolking op dat grondgebied wordt erkend en dus niet ondergeschikt is aan het gezag van andere staten.

20.2 Democratisering
Democratie kent meerdere vormen. In sommige maatschappijen blijft democratie beperkt tot het politieke domein, in andere samenlevingen is het uitgebreid tot andere levenssferen. In het politieke domein heeft democratisering betrekking op het proces waarbij er naar gestreefd wordt een politiek systeem te ontwerpen, te consolideren en uit te bouwen waarin de burgers participeren in de politieke besluitvorming.

In bredere zin verwijst het begrip **democratisering** naar "het proces van verandering van de machts- en **gezag**sverhoudingen door een grotere inspraak en medezeggenschap van degene met minder **macht**". In beide vormen verwijst het begrip democratisering naar de druk om de participatie van burgers, hun rechten en verantwoordelijkheden uit te breiden. In het politieke domein gaat het meestal om de vormgeving van de representatieve democratie en in de overige domeinen om vormen van directe democratie.

In een zich over langere tijd uitstrekkend ontwikkelingsproces van democratisering hebben de burgers achtereenvolgens vrijheidsrechten, politieke en sociale rechten bedongen. Dit proces van democratisering past bij een individualistische **ideologie** waarbij **gelijkheid** het onderlinge principe is en waarbij meer vrijheid ten opzichte van de staat en medeburgers gerealiseerd wordt. Over de wenselijkheid van verdergaande democratisering verschillen mensen van mening.

Een eerste belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is de uitbouw geweest van de rechtsstaat, waardoor niet alleen elites, maar steeds meer groepen in de samenleving rechten kregen. Ook bedrijven en andere organisaties hebben meer rechten gekregen en worden zelfs gezien als 'rechtspersonen'.

Een tweede belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is het ontstaan van de volksvertegenwoordiging. De moderne westerse samenleving heeft de parlementaire democratie als staatsvorm. De soevereiniteit ligt bij het volk en de politieke grondrechten van de burger, met name het actief en passief kiesrecht, staan centraal. De verschillende opvattingen van de (groepen) burgers binnen de samenleving worden door politieke partijen gerepresenteerd in de volksvertegenwoordiging.

Bij het democratiseringsproces kan een aantal kanttekeningen worden geplaatst:
1. De mogelijkheid die burgers hebben om machthebbers te controleren is verkleind, door toename van het gewicht van internationale organisaties (als gevolg van toenemende **globalisering**)[129];
2. Door toenemende democratisering kan besluitvorming weliswaar meer legitimiteit krijgen maar duurt dan ook langer. De besluitvorming wordt hierdoor minder daadkrachtig als gevolg van noodzaak tot compromisvorming;
3. Deelnemers aan verschillende vormen van burgerparticipatie vormen in Nederland geen representatieve groep. Dat komt ook doordat de machtsbronnen in de samenleving ongelijk verdeeld zijn. De meeste deelnemers zijn gemiddeld tot hoog opgeleid, hebben een Nederlandse achtergrond ~~autochtoon~~ en zijn van middelbare leeftijd. De inzet van meer participatie-instrumenten heeft niet geleid

[128] Noordzij (2009), p. 185
[129] Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 475

tot het bereiken van nieuwe groepen, zoals jongeren en migranten[130].

20.3 Globalisering

Globalisering is "het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstanden en over landsgrenzen heen" op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel en ecologisch gebied (global society).
Er is meer internationale handel gekomen; door de groei en het machtiger worden van multinationals is er sprake van supranationale handelsblokken; door internationale politiek is de betekenis van internationale **samenwerking**srelaties zoals de Verenigde Naties of de Europese Unie toegenomen. Migratiestromen zijn toegenomen en er is meer culturele uitwisseling. Op communicatiegebied is vrijwel de gehele wereld met elkaar verbonden. Door globalisering zijn alle delen van het ecosysteem met elkaar verbonden en hebben processen aan de ene kant van de wereld consequenties voor andere delen van de wereld[131].

Globalisering wordt als een positief en een negatief proces gezien. De voorstanders (hyperglobalisten) wijzen op het groeiperspectief: zij zien mogelijkheden om economische ontwikkeling te realiseren en om met toepassing van technologie en andere maatregelen de ecologische problemen aan te pakken. Mondiale **cultuur**stromen kunnen nieuw leven inblazen in lokale culturen (culturele uitwisseling)[132] en hebben een wereldwijd bereik[133]. Op politiek, juridisch en economisch terrein zijn veel internationale organisaties in het leven geroepen die samenwerken om groei te bevorderen[134].
De tegenstanders (andersglobalisten) vinden dat er op tal van fronten een duidelijke pas op de plaats gemaakt moet worden om overproductie en overconsumptie en de verdere belasting van het milieu, uitputting van grondstoffen en toenemende verkwisting tegen te gaan. Internationale economische crises brengen de onderlinge afhankelijkheid aan het licht en leiden tot bijna wereldwijde economische stagnatie. Het onwenselijke groeidenken moet ingedamd worden. Op cultureel terrein is sprake van nieuwe culturele tegenstellingen en een verspreiding van een steeds homogenere populaire cultuur (cultureel imperialisme vanuit de VS)[135]. De opkomst van mondiale commerciële media leidt tot een mondiale markt met weinig differentiatie in aanbod [136], waarin het politieke en maatschappelijke nieuws gemarginaliseerd dreigt te worden. De digitale ontwikkeling maakt het voor kleine aanbieders wel makkelijker om digitale kanalen te starten. Op politiek terrein heeft globalisering ingrijpende gevolgen voor samenlevingen en politieke stelsels.
Hyperglobalisten en andersglobalisten kunnen moeilijk tot elkaar komen, omdat ze fundamenteel anders denken over problemen en oplossing:

- Meer aandacht voor profijt op korte termijn versus meer aandacht voor langetermijneffecten;
- Verschillende standpunten ten aanzien van duurzaamheid in relatie tot de wenselijkheid en mogelijkheid van economische groei (het behoud van natuurlijk bronnen voor later, de reductie van de overbevolking en het terugbrengen van verkwisting en vervuiling);
- Verschillende houdingen en standpunten ten aanzien van de aard en het oplossend vermogen van de wetenschap en de technologie[137];
- Verschillende betekenis die gehecht wordt aan de ongelijke verhoudingen die naar voren komen bij ecologische problemen. De schade die aan de omgeving aangebracht wordt is wel grensoverschrijdend, maar ook weer niet gelijk verdeeld over gebieden en de wereld.

Vanuit de verschillende paradigma's worden uiteenlopende accenten gelegd.
Een centraal element in de theorievorming vanuit het **functionalisme-**paradigma betreft de vraag in hoeverre en waar de globalisering tot een toenemende wereldwijde wederzijdse afhankelijkheid leidt. Daaraan gekoppeld is de onderzoeksvraag of de globalisering leidt tot één 'wereldsysteem' of de vorm krijgt van afzonderlijke deelsystemen bestaande uit regionale samenwerkingsnetwerken van staten.

[130] Leyenaar & Jacobs (2011), p. 96.
[131] Steger (2014)
[132] Steger (2014), p. 88-93
[133] Zie ook 11.3
[134] Zie 12.1 en 12.2
[135] Steger (2014), p. 88-93
[136] Idem p. 95
[137] Beck (1992)

Vanuit het **conflict-**paradigma zijn er vragen te stellen bij het proces van globalisering als: creëert globalisering nieuwe vormen van ongelijkheid en nieuwe **macht**sverhoudingen in de wereld? Eén van de eerste theorieën over globalisering in de sociale wetenschappen ging uit van de stelling dat de transnationale uitbreiding van het kapitalistische economische stelsel heeft geleid tot een driedeling. Er is een 'centrum' van rijkste landen dat ruwe materialen importeert en fabricaten exporteert. Het centrum kent in de regel democratische overheden. Er is een 'periferie' van allerarmste samenlevingen, die ruwe materialen exporteert en fabricaten importeert met meestal ondemocratische overheden. Er is een 'semi-periferie' ertussen in die zowel ruwe materialen als fabricaten exporteert en importeert. Overheden in de 'semi-periferie' zijn meestal ondemocratisch.[138]

Vanuit het **sociaalconstructivisme**-paradigma staat de betekenis centraal die mensen toekennen aan globalisering: bedreiging (voor **identiteit** en welvaart), of juist als verrijking (voor identiteit en welvaart). Globalisering is niet alleen een proces van verandering en **institutionalisering** dat zich in objectieve zin voordoet, maar vindt ook plaats op het subjectieve vlak van het menselijk bewustzijn en de ontwikkeling van de identiteit. De globalisering heeft ertoe geleid dat het referentiekader van veel mensen mondialer geworden is. Waren het vroeger vooral de welgestelden die verre reizen konden maken en wereldwijd met andere culturen konden kennismaken, tegenwoordig voelen veel meer mensen zichzelf een wereldburger en zijn grote aantallen mensen zich ervan bewust dat zij deel uitmaken van de wereldgemeenschap.

Subdomein E3: Effecten van veranderingen binnen een specifieke context op andere maatschappelijke vraagstukken

21. De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen zich hebben voorgedaan binnen een specifieke context en wat daarvan de effecten zijn op vraagstukken van identiteit, binding en ongelijkheid. Tevens kan hij maatschappelijke vraagstukken relateren aan drie paradoxen van modernisering.

21.1 De wording van de moderne westerse samenleving
Het begrip 'moderne samenleving' duidt op een samenlevingstype dat is ontstaan vanaf het tijdvak dat in de Europese geschiedenis aangeduid wordt als de Verlichting. Deze 'moderne samenlevingen' ontstonden in Europa en Noord-Amerika. Veel van de kenmerken van deze samenlevingen zien we nu over de hele wereld. De sociale wetenschappen ontstonden in dezelfde tijd en komen voort uit pogingen om door systematische wetenschappelijke reflectie greep te krijgen op de snelle en radicale veranderingen die leidden tot de opkomst van de moderne samenleving.

Sociale en politieke processen die de moderne samenleving hebben vormgegeven zijn **rationalisering**, **institutionalisering**, **individualisering**, **democratisering** en **globalisering**. Vele traditionele opvattingen, gebruiken, vanzelfsprekende waarden en culturele patronen met betrekking tot gezin, arbeid, gemeenschap, godsdienst, politiek, seksualiteit, sociale klasse, land en wetenschap zijn de afgelopen twee eeuwen ingrijpend veranderd. Deze uiteenlopende veranderingsprocessen worden door sociale wetenschappers vaak samengevat onder het begrip modernisering.[139]

Moderne samenlevingen variëren onderling, maar hebben een aantal typische kenmerken waarin ze zich onderscheiden van traditionele samenlevingen.

Algemeen
Een centraal kenmerk van de moderne samenleving is een hoge mate van differentiatie: mensen in moderne samenlevingen verschillen sterk van elkaar in arbeid, kennis, houdingen, oriëntaties, status en privileges. Hierdoor worden mensen ook sterker van elkaar afhankelijk.[140]

[138] Wallerstein (1974; 1979); Baylis et al. (2017), p.133
[139] Macionis et al. (2019): 531-569
[140] Weenink et al. (2017): 42

Economisch

- Het economische systeem van moderne samenlevingen kenmerkt zich door een hoge mate van rationalisering en arbeidsdeling;
- In moderne samenlevingen zijn economische bindingen ingebed in een marktsysteem, waarin goederen, diensten en arbeid worden aangeboden in ruil voor geld. Dit systeem wordt ook aangeduid als kapitalisme en omspant inmiddels de hele wereld: geglobaliseerde wereldmarkt;
- Het bestaan van een kenniseconomie, gekenmerkt door vernieuwing, complexe technologie en een hoog opleidingsniveau van de werkende bevolking.

Demografisch

- Moderne samenlevingen zijn in het algemeen sterk verstedelijkt en de bevolking concentreert zich in stedelijke gebieden (urbanisatie). Slechts een klein deel van de bevolking leeft van de landbouw.[141]
- Een heterogene samenstelling van de bevolking (onder meer door migratie).

Politiek

- Politieke bindingen in moderne samenlevingen zijn ingebed in bureaucratische georganiseerde nationale staten, die zijn ingebed in een mondiaal statensysteem.
- De **macht** van de overheid krijgt legitimiteit door de steun van (individuele) burgers en wordt beperkt door de grondrechten van burgers die zijn verankerd in de rechtsstaat.

Sociaal en cultureel

- In moderne samenlevingen spelen wetenschap, recht en andere gerationaliseerde kennissystemen een belangrijke rol in het denken en handelen. Moderne samenlevingen zijn sterk afhankelijk van technisch-wetenschappelijke kennis.
- De rol van religie is sterk afgenomen, hoewel er grote variaties bestaan in mate van secularisering van moderne samenlevingen (bijv. de VS is heel modern, maar sterk religieus).[142]
- In gedifferentieerde samenlevingen, met veelvuldige en veelsoortige losse bindingen tussen mensen, zijn zelfontplooiing en persoonlijke autonomie steeds meer centraal komen te staan.
- Hierdoor ontstond een steeds scherpere scheiding tussen de private en publieke sfeer.

De begrippen 'modern' en 'modernisering' zijn omstreden, omdat ze – zowel in de wetenschap als daarbuiten - geassocieerd zijn met vooruitgang.[143] Vanaf het begin werd 'modern' gebruikt als tegenovergestelde van 'traditioneel', waarbij modern werd gezien als 'beter' maar ook als 'meer geavanceerd'. Zo kon de term 'modern' dienen als legitimatie voor de exploitatie en onderdrukking van zogenaamd traditionele samenlevingen, bijvoorbeeld tijdens de kolonisatie. Het idee van modernisering vormde ook de basis voor zogenaamde moderniseringstheorieën, die stelden dat de veranderingsprocessen zoals die zich hebben voorgedaan in Europa en Noord-Amerika zich overal voor zullen doen. Aangedreven door de ontwikkeling van wetenschap en technologie en hun toepassingen in productie van goederen en diensten zal iedereen dezelfde vooruitgang boeken.[144] Ook dit vooruitgangsgeloof impliceert dat het Europese traject universeel is en dat andere regio's 'achterlopen'. Inmiddels is duidelijk dat de manier waarop de moderniteit wordt gerealiseerd afhankelijk is van de maatschappelijke en culturele (begin)condities waaronder innovaties plaatsvinden.[145] In plaats van een moderniseringsproces, spreken wetenschappers nu over varianten van modernisering: denk aan het seculiere Europa versus de meer religieuze Noord-Amerikaanse moderniteit, of de democratische modernisering in West-Europa, Noord-Amerika en Zuid-Korea, versus de autoritaire moderne staat zoals deze ontstaan is in China en Rusland. Daarnaast is er steeds meer twijfel gerezen of economische ontwikkeling en groeiende kennis en technologie gelijk oploopt met morele of sociale vooruitgang. Deze twijfel kwam ook tot uitdrukking in het zogenaamde 'postmodernisme' dat zich keerde tegen het idee van moderniteit als vooruitgang.[146]

21.2 Veranderingen in de vorming van mensen

In de moderne samenleving is – in vergelijking met de traditionele samenleving - de band tussen de persoonlijke **identiteit** en de collectieve identiteit minder direct geworden[147]. De familiebanden zijn veel

[141] Weenink et al. (2017): 44-57
[142] Weenink et al. (2017): 149-173
[143] Macionis et al. (2019): 562-3. ; De Jager, Mok & Berkers (2014): 266.
[144] Berting (2006), p. 27
[145] idem
[146] Macionis et al. (2019) 561-565.
[147] Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 407

zwakker dan in de traditionele samenleving, de dominante rol van de religie en de kerkgemeenschap is teruggedrongen tot de sfeer van de zingeving (en bij steeds meer mensen speelt de kerk geen rol in hun leven) en voor Nederland in het bijzonder geldt dat de samenleving is ontzuild.
Andere collectieve identiteiten zoals het nationale bewustzijn, het klassenbewustzijn of dat van beroepsgroepen vervaagden in de loop van de 20e eeuw[148]. Deze ontwikkelingen hebben ervoor gezorgd dat individuen meer ruimte hebben gekregen voor het maken van eigen keuzes en het ontplooien van hun capaciteiten[149]. De invulling van de persoonlijke identiteit wordt gezien als een kwestie van een eigen keuze uit een veelheid van sociale groepen of levensstijlen waartoe iemand wil behoren. Mensen stellen uit de vele beschikbare overtuigingen, levensvormen en gedragspatronen een eigen individuele levensstijl samen die voortdurend kan worden aangepast aan nieuwe keuzes. De diversiteit aan beschikbare gedragspatronen neemt door de **globalisering** alsmaar toe. Voor het individu is er veel ruimte voor zelfontplooiing en zelfexpressie (gepropageerd door de **ideologie** van het individualisme), in de samenleving als geheel is er sprake van pluralisme in levensstijlen.
Dit wil niet zeggen dat het individu geheel op zichzelf leeft: men blijft afhankelijk van sociale bindingen, alleen zijn deze zelf gekozen en zijn ze meer gebaseerd op de vervulling van een specifieke, en vaak tijdelijke affectieve behoefte. Bovendien zijn de omgangscodes binnen sociale verbanden flexibeler geworden (informalisering). In de moderne westerse samenleving verloopt- in lijn met de **individualisering-**, de vorming van een gezin trager (door het minder snel aangaan van vaste relaties en de latere keuze voor kinderen), het wordt eerder ontbonden dan in vroegere tijden en het moderne gezin kenmerkt zich door een tweevoudig kostwinnerschap.

De relatief grote vrijheid van de moderne mens is echter niet onbeperkt. In het **socialisatie**proces van de moderne samenleving worden de leden van de samenleving door meestal anonieme sociale controlemechanismen gedisciplineerd en aangespoord om zich 'normaal' te gedragen. Als gevolg van de toename van de hoeveelheid mensen waarvan men afhankelijk is, neemt de dwang tot zelfdwang die door de omgeving wordt uitgeoefend toe. Dit civilisatieproces[150] zorgt ervoor dat onmiddellijke driftbevrediging steeds meer met schaamte wordt ~~schuldgevoelens~~ ~~worden~~ beladen. Bovendien is in de individualistische prestatiesamenleving een patroon van uitgestelde behoeftebevrediging verankerd. Ook de individuele levensstijl wordt in de moderne samenleving gekenmerkt door doelrationeel handelen.
Kanttekeningen die bij de vorming van de identiteit in de moderne samenleving worden gezet, zijn onder andere de volgende:
1. De relatief grote vrijheid van de moderne mens kan niet verhullen dat op tal van maatschappelijke terreinen individuen geconditioneerd zijn tot een betrekkelijk passieve en afhankelijke levenshouding[151];
2. De moderne flexibele persoonlijke identiteit is minder solide en stabiel dan de identiteit van mensen uit meer collectivistische samenlevingen. Dit bergt het risico van een persoonlijke identiteit die gespleten en instabiel is[152];
3. De (schijnbare) bevrijding van de afhankelijkheid van de natuur gaat samen met een vergrote afhankelijkheid van de technologie en de mensen die deze technologie beheersen[153];
4. De mate van zelfsturing die van mensen wordt verlangd in de moderne samenleving, is niet door iedereen bereikt of te bereiken.

21.3 Veranderingen in de verhoudingen tussen mensen

Met de sterke toename van de omvang van de markt is ook de arbeidsdeling in de afgelopen eeuwen enorm toegenomen. De productie van een bepaald goed of dienst geschiedt door individuen en/of organisaties die zich daarop hebben gespecialiseerd, met als gevolg dat men voor het kunnen beschikken over goederen en diensten steeds meer afhankelijk is van anderen. Ook het inzetten van kennis uit wetenschap en technologie om nieuwe producten te ontwikkelen en efficiënter te produceren (en daardoor winstmaximalisatie te bereiken), draagt bij aan de toename van de arbeids~~ver~~deling, zowel binnen het productieproces van de ondernemingen als binnen de maatschappij als geheel.

Een ver doorgevoerde arbeidsdeling heeft gevolgen voor de mate van **sociale ongelijkheid** binnen een samenleving. Traditionele samenlevingen, waarin de arbeidsdeling gering is, worden gekenmerkt door een rigide sociale stratificatie: de verschillende sociale lagen, elk bestaande uit min of meer

[148] Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 408
[149] Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 395
[150] Elias, N. (2001)
[151] Van der Loo & van Reijen (1997), p. 215
[152] Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 409
[153] Van der Loo & van Reijen (1997), p. 245

gelijkwaardige posities zijn sterk van elkaar gescheiden. Dit gaat gepaard met een lage sociale mobiliteit: de sociale positie die men inneemt, is bij geboorte bepaald en ligt voor het hele leven vast (standensamenleving). De sociale ongelijkheid is groot en gebaseerd op afkomst. In de vroegindustriële samenleving is de sociale ongelijkheid ook groot maar gebaseerd op de economische groep waartoe men behoort (klassensamenleving). De sociale stratificatie is nog steeds rigide en de sociale mobiliteit gering. De sociale ongelijkheid wordt over generaties gereproduceerd.

Als er in wetenschap en technologie grote ontdekkingen worden gedaan en de arbeidsproductiviteit en welvaart toenemen, dan neemt de arbeids~~ver~~deling toe en daarmee de vraag naar hogeropgeleiden en middenklassenbanen (vooral in de dienstensector). Aangezien opleidingsniveau als bepalende factor voor de mogelijkheden om te stijgen op de maatschappelijke ladder steeds meer aan belang wint, neemt de opwaartse sociale mobiliteit toe. Samen met de toename van de **macht** van de arbeidersbeweging en daaraan gekoppelde opkomst van de verzorgingsstaat zorgde dit tot de jaren tachtig van de 20e eeuw voor een afname van de sociale ongelijkheid in West Europa. De verhoudingen tussen werknemers en werkgevers werden in Nederland **geïnstitutionaliseerd** waardoor een overlegeconomie ontstond. De gevoeligheid voor sociale ongelijkheid binnen de samenleving nam toe. De overheid zette zich steeds meer in voor de sociale grondrechten (waaronder onderwijs) en nam maatregelen om ongelijkheid tegen te gaan, ook in de private sfeer.

In de moderne samenleving leidde de verdeling van arbeid en de daarvoor benodigde scholing tot een grotere sociale mobiliteit en een sociale stratificatie waarin de sociale verschillen niet meer alleen betrekking hebben op het economische kapitaal dat men bezit. Ondanks de (aanvankelijke) vermindering van sociale ongelijkheid op de maatschappelijke ladders van inkomen en macht bleven de statusverhoudingen belangrijk. Het zogenaamde culturele kapitaal, dat onder andere het gevolg is van de opleiding die men heeft gevolgd en/of tot uiting komt in de levensstijl die men etaleert, werden in de moderne samenleving alsmaar bepalender voor iemands maatschappelijke positie.
Vanaf de jaren tachtig in de 20e eeuw werden in vrijwel alle westerse landen de inkomensverschillen weer groter, in de meeste landen in sterkere mate dan in Nederland. Ook in Nederland nam het verschil tussen de tien procent mensen die het minst en de tien procent mensen die het meest verdienen, toe. Vermogen is in Nederland net als in andere landen ongelijker verdeeld dan inkomen[154].

Een aantal uiteenlopende aspecten van de individualistische prestatiesamenleving zijn:

- Het onderschatten van het belang van factoren als etniciteit, geslacht en maatschappelijke afkomst voor iemands maatschappelijke kansen door de moderne (meritocratische) gedachte dat in de huidige samenleving alleen je individuele capaciteiten uiteindelijk bepalend zijn voor je maatschappelijke positie;
- De toename van de sociale ongelijkheid (zowel tussen landen als binnen landen) die plaatsvindt als gevolg van de vergroting van de markt door economische **globalisering** waardoor de positie van overheid en werknemers wordt verzwakt ten opzichte van de bedrijven;
- Het ongekende aanbod voor een individu om zich verder te ontwikkelen, zijn talenten te benutten en daarmee zijn maatschappelijke kansen te vergroten;
- Het zelfstandig keuzes kunnen maken voor de inrichting van zijn leven bevrijdt het individu van verplichtingen vanuit sociale verbanden waar de persoon deel vanuit maakt.

21.4 Veranderingen in de verbondenheid tussen mensen

21.4.1 Binding en sociale integratie

De onderlinge verbondenheid in de moderne samenleving is in de loop van het moderniseringsproces versterkt door een aantal integratiemechanismen waarvan de steeds machtiger wordende staat zich heeft bediend[155]. De toekenning van politieke en sociale rechten aan alle burgers en de uitbouw van een nationaal onderwijssysteem zorgden ervoor dat integratie (deelname aan en betrokkenheid bij de samenleving) van voorheen kansarme groepen werd bevorderd en er een nationale **cultuur** en **identiteit** ontstond. Bovendien werden maatschappelijke tegenstellingen afgezwakt door de toename van sociale zekerheidsvoorzieningen en andere regelingen om de arbeiders te beschermen. In Nederland heeft de **institutionalisering** van de arbeidsverhoudingen, resulterend in een overlegeconomie hieraan overigens ook bijgedragen.

[154] WRR (2014)
[155] Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 394

De afname van (ervaren) **sociale ongelijkheid** heeft, tot en met ongeveer de jaren zeventig van de 20e eeuw, een informalisering van sociale relaties mogelijk gemaakt[156]. Er heeft zich een verschuiving voorgedaan van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. En ook buiten de privésfeer is sprake van egalitaire omgangsvormen. Hoewel informaliteit de norm is, neemt toch de behoefte aan een zekere formalisering weer toe. Zo worden er steeds meer regels en procedures vastgelegd om verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden tussen overheid en burgers en burgers onderling te regelen[157].

21.4.2 Binding en maatschappelijk middenveld

Het - in de moderne samenleving dominante - wetenschappelijke wereldbeeld heeft geleid tot minder ruimte voor levensbeschouwingen om overkoepelende en legitimerende waarheden over te dragen. Er is geen sprake meer van één dominante religie die alom in de samenleving aanwezig is en door vrijwel iedereen wordt beleden, maar van vele (vaak niet-godsdienstige) levensbeschouwingen met eigen waarden, normen en betekenissen. In Nederland is religie na de snelle ontzuiling en ontkerkelijking in de tweede helft van de 20ste eeuw vooral nog van belang in de privésfeer, en dan vooral bij biografische overgangen als geboorte en overlijden. De bindende kracht van religie, in Nederland grotendeels gerealiseerd door identificatie met een bepaalde zuil of kerkelijke sub**cultuur**, is sterk afgenomen en lijkt plaats te hebben gemaakt voor meer individueel getinte vormen van affiniteit[158].
De religieuze verbondenheid van moslims in Nederland lijkt groter dan die onder andere religieuze groepen in Nederland (met name christelijke)[159].

Over een andere verbindende factor binnen de Nederlandse samenleving, het verenigingsleven, valt op te merken dat het traditionele verenigingsleven dat gekenmerkt wordt door grote loyaliteit van leden aan hun vereniging, afneemt ten gunste van meer indirecte en meer via de media lopende betrokkenheid van burgers bij maatschappelijke organisaties[160]. Toch slagen deze 'dunnere' organisaties er nog goed in om de interne samenhang op peil te houden. Ze zorgen daarnaast voor een grotere **sociale cohesie** doordat ze zich niet afsluiten van de rest van de samenleving maar juist meer aandacht zijn gaan geven aan wat hun bijdrage aan de gemeenschap als geheel kan zijn.

21.4.3 Binding en sociale netwerken

Door de toename van de arbeids~~ver~~deling en de toename van het aantal levensstijlen binnen de moderne samenleving, verschillen de levens van mensen veel meer van elkaar dan dat in de traditionele samenleving het geval is. De afhankelijkheid ten opzichte van anderen verandert: men wordt van steeds meer mensen telkens minder afhankelijk. Ook de afhankelijkheid en verbondenheid met de directe geografische omgeving is afgenomen als gevolg van technologische vernieuwingen waarvan recent de informatisering (op steeds grotere schaal gebruiken van ICT) wel de belangrijkste is. De geografische afstand is als beperking voor het tot stand brengen van intermenselijke verhoudingen sterk in belang afgenomen. Sociale netwerken worden door **globalisering** en informatisering steeds uitgestrekter.

De contacten binnen die netwerken zijn losser, veranderlijk en grootschalig[161]. Gevolg hiervan is dat de solidariteit binnen de moderne samenleving als geheel minder sterk is dan in de traditionele samenleving waar de onderlinge bindingen veelvuldig en hecht zijn.

Tegelijkertijd is het echter wel zo dat in de moderne pluriforme leefwereld er meer mogelijkheden zijn om met gelijkgezinden hechte banden te ontwikkelen, wat onder meer tot uiting komt in het bestaan van verschillende subculturen[162]. Zelfgekozen bindingen (vaak gebaseerd op levensstijl) hebben in de moderne samenleving aan belang gewonnen ten opzichte van traditionele bindingen als familiebindingen en stands- en klassenbindingen. En deze traditionele bindingen zijn zelf ook losser en veranderlijker

[156] Van der Loo & van Reijen (1997), p. 137
[157] Schnabel (2004)
[158] De Hart (2008), p. 410
[159] Gijsberts & Maliepaard (2012), p. 22
[160] Van den Berg (2008), p. 84
[161] Van der Loo & van Reijen (1997), p.102
[162] Van Hoof & van Ruysseveldt (2008), p. 396

geworden.

Kanttekeningen die bij de **sociale cohesie** binnen de moderne samenleving kunnen worden gezet, zijn de volgende:
1. De sociale cohesie die is toegenomen ten gevolge van het afzwakken van maatschappelijke tegenstellingen door de toename van verzorgingsstaatvoorzieningen, wordt in gevaar gebracht door het calculerende gebruik van die voorzieningen door de moderne burger.
Individualisering leidt tot een groter beroep op uitkeringen; tegelijkertijd vormt de meer calculerende mentaliteit van individuen ook een bedreiging voor de morele basis van de verzorgingsstaat, de solidariteit[163]. In reactie op deze problematiek rond de verzorgingsstaat ontwikkelt zich in 2014 een politiek en maatschappelijk debat over de herziening van de verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving. De participatiesamenleving gaat over een andere verdeling van collectieve en individuele verantwoording; het gaat om meedoen (actief burgerschap) en zelfredzaamheid van burgers en maatschappelijke partijen die gaan doen wat voorheen de overheid deed. Voorstanders van de participatiesamenleving benadrukken de ruimte voor initiatieven van burgers. Tegenstanders zien deze herziening van de verzorgingsstaat als een bezuinigingsmaatregel.[164]
2. De gevolgen van **globalisering** voor de nationale sociale cohesie zijn onduidelijk. Naarmate globalisering meer gepaard gaat met een verlies aan functies van de staat en met verlies aan nationale soevereiniteit dreigt ook de sociale cohesie binnen staten aangetast te worden. Daarnaast verliezen nationale culturen, identiteiten en levensstijlen aan kracht als gevolg van migratiestromen, frequentere internationale contacten (massatoerisme) en wereldwijd opererende massamedia[165]. Dit heeft tegelijkertijd een tegenbeweging opgeroepen die juist het eigene van de nationale en lokale **cultuur** benadrukt en wil behouden[166].
3. De sociale netwerken, die zich door de toename van technologische beheersingsmogelijkheden, alsmaar uitbreiden, zijn voor de individuen en groepen die daarvan deel uitmaken niet meer te overzien en niet meer te reguleren[167].

21.5 Paradoxen van modernisering

Verzelfstandiging versus verafhankelijking

De eerste paradox betreft de schijnbare tegenstelling die er bestaat tussen enerzijds verzelfstandiging en anderzijds verafhankelijking. Door de toenemende differentiatie is de samenleving steeds meer opgesplitst in van elkaar verschillende, functioneel gespecialiseerde eenheden.
Deze zelfstandige organisaties hebben elk de vrijheid om zich op een zelf gekozen wijze te ontwikkelen. Tegelijkertijd zijn deze organisaties omdat ze zich hebben gespecialiseerd, afhankelijker geworden van de andere gespecialiseerde eenheden binnen de samenleving. Naarmate de verzelfstandiging toeneemt, neemt dus ook de wederzijdse afhankelijkheid toe. Door **globalisering** is die wederzijdse afhankelijkheid het niveau van de nationale samenleving ontstegen.

Deze paradox betreft niet alleen organisaties binnen de moderne samenleving. Ook op individueel niveau is er een schijnbare tegenstelling tussen enerzijds verzelfstandiging en anderzijds verafhankelijking. De beperkingen die de mens worden opgelegd door de natuurlijke omgeving waarin de mens leeft enerzijds en het eigen lichaam anderzijds, zijn door de wetenschappelijke en technologische vooruitgang aanzienlijk verminderd. Daarnaast heeft het individu zich bevrijd uit de knellende banden van zijn directe sociale omgeving. De mogelijkheden om het leven zelf invulling te geven, zijn sterk toegenomen.

Daarvoor is het individu echter wel afhankelijker geworden van de technische hulpmiddelen en van de sociale en psychologische condities die vereist zijn om (de technologie te kunnen gebruiken om) de natuurlijke en lichamelijke beperkingen op te kunnen heffen. Tegelijkertijd is het moderne individu gedwongen zich aan te passen aan de eisen van manipulerende en/of bureaucratische systemen en structuren: concrete afhankelijkheden hebben plaatsgemaakt voor een anonieme en diffuse afhankelijkheid van steeds omvattender wordende collectieven die het schijnbaar vrije individu dwingen om keuzes te maken.

[163] Van Hoof & van Ruysseveldt (2008), p. 396
[164] Putters (2014), p.70-71.
[165] Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 517-518
[166] Zie ook subdomein D, 16.3
[167] Van der Loo & van Reijen (1997), p. 245

Generalisering versus pluralisering
Een tweede paradox betreft de schijnbare tegenstelling tussen enerzijds generalisering en anderzijds pluralisering van **cultuur**. Met generalisering wordt het proces bedoeld waarin de wereld van hechte, maar sterk van elkaar verschillende culturen langzamerhand plaats maakt voor een universele cultuur die gekenmerkt wordt door abstracte en algemene ideeën, conventies en routines. De specifiek bij een culturele gemeenschap behorende voorstellingen zijn losgeweekt uit hun oorspronkelijke context, hebben zich vervolgens vermengd met andere cultuurvormen, om daarna wederom op een algemene wijze te worden beleefd en in praktijk te worden gebracht[168]. Deze ontwikkeling naar een algemene, universele cultuur is door de globalisering alleen nog maar versterkt. De massaliteit en vervlakking van deze mondiale (media)cultuur heeft echter ook geleid tot de behoefte van groepen mensen om in hun eigen vertrouwde leefomgeving een nieuwe, eigen cultuur te creëren. Het tot stand komen van al deze van elkaar verschillende kleinschalige culturen wordt pluralisering genoemd.

Rationeel versus emotioneel
Een derde paradox betreft de schijnbare tegenstelling tussen het beeld van de moderne mens als rationeel handelend individu enerzijds en als irrationeel, emotionele behoeften nastrevend wezen anderzijds. De moderne levensstijl wordt gekenmerkt door individueel, doelrationeel handelen. Op grond van doelen die ze zelf hebben bepaald, kiezen mensen voor bepaalde handelingsstrategieën.
Om succesvol te zijn ten opzichte van anderen is zelfbeheersing en 'impression management' een belangrijke handelingsstrategie. En om succesvol te zijn in de individualistische prestatiesamenleving is het een belangrijke handelingsstrategie om behoeften uit te stellen. Tegelijkertijd hebben de toename van de welvaart, de als gevolg daarvan toegenomen beschikbare vrije tijd en de **individualisering** het voor mensen makkelijker gemaakt om hun eigen gevoelsleven te cultiveren en in het openbaar uit te dragen, daarvoor gebruikmakend van verschillende media. Ook kunnen behoeften, op allerlei gebied - van seksueel tot spiritueel - instant worden bevredigd (consumptiecultuur).

Subdomein E4: Standpunten van aanhangers van politieke stromingen over vraagstukken die samenhangen met veranderingsprocessen

22. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden welke standpunten aanhangers van de verschillende politieke stromingen innemen ten aanzien van veranderingsprocessen in een samenleving[169].

22.1 Opvattingen van de politieke stromingen over globalisering
Een punt in de discussies over de gevolgen van het voortschrijden van **globalisering** is de vraag welke gevolgen dit proces heeft voor de **sociale cohesie** in de moderne samenleving. Thema's die daarbij aan bod komen zijn onder andere: het verdwijnen van maatschappelijke solidariteit, de overheveling van nationale bevoegdheden naar supranationale instanties (zoals de EU of de VN), de bedreiging van oorspronkelijke culturen als gevolg van de alsmaar dominanter wordende westerse (met name Amerikaanse) **cultuur,** gevolgen van de toename van de mondiale economische verwevenheid en de mondiale ecologische problematiek.
Aanhangers van de politieke stromingen nemen daarover standpunten in vanuit hun **ideologie.**

Confessionalisme
Voor confessionelen is de eigen lokale gemeenschap van belang omdat hier in de eerste plaats de verantwoordelijkheid ligt voor het samenleven en voor de zorg voor elkaar. Deze eigen lokale gemeenschap hoeft niet prijsgegeven te worden als mensen hun blik over de landsgrenzen richten op Europa en de wereld buiten Europa. Immers de verbondenheid met mensen gaat ook over de grenzen heen.
Vanuit het idee van rentmeesterschap voelen confessionelen zich geroepen tot zorg voor de natuur/aarde en de cultuur. De steeds schaarser wordende grondstoffen dwingen de mens wellicht om op korte termijn

[168] Van der Loo & van Reijen (1997), p. 50
[169] Hierbij is gebruik gemaakt van de beginselverklaringen van diverse politieke partijen die politieke stromingen vertegenwoordigen.

pijnlijke keuzes te maken. Maar confessionelen zijn daartoe bereid als daarmee op lange termijn beschermd kan worden wat van waarde is.

Liberalisme
Liberalen vinden het belangrijk om het particulier eigendom te bevorderen en ondernemerschap te stimuleren. Ze zijn groot voorstander van vrijhandel tussen staten.
Europese **samenwerking** zien liberalen als een effectief middel om vrijheid, welvaart en veiligheid te vergroten; zowel in Nederland als in de andere lidstaten van de Europese Unie. Liberalen hebben veel meer vertrouwen in het markmechanisme dan bijvoorbeeld sociaaldemocraten en hebben minder behoefte om de eventuele negatieve gevolgen van de globalisering te bestrijden via regelgeving en overeenkomsten (bijvoorbeeld de financiële markten).
Liberalen hechten grote waarde aan de groei van wetenschappelijke kennis en technologische vooruitgang. Vooral op het gebied van de duurzame zorg voor natuur, milieu en energievoorziening. Milieu en economie zijn twee kanten van eenzelfde medaille, volgens liberalen. Door duurzame manieren van ondernemen kunnen milieu en economische groei hand in hand gaan.

Sociaaldemocratie
Sociaaldemocraten willen een Europese én internationale beweging die zich verzet tegen schending van mensenrechten, tegen onredelijke ongelijkheid van inkomen en **macht**, tegen armoede, tegen discriminatie en tegen de uitputting en vervuiling van het milieu. Zij vinden een sterke economie en een vitale markt van belang maar deze moet begrensd worden door kaders als: sociale rechtvaardigheid, democratische verantwoording, publiek belang, culturele ontwikkeling en ecologische duurzaamheid. Zij vinden in tegenstelling tot de liberalen wel dat de eventuele negatieve gevolgen van de globalisering bestreden moeten worden via internationale regelgeving en overeenkomsten.
Sociaaldemocraten vinden dat in de mondiale economie duurzaam gebruik moet worden gemaakt van ruimte en grondstoffen. De eerlijke verdeling van deze schaarse zaken staat daarbij voorop. Er moeten mondiale afspraken gemaakt worden over beperking van het gebruik van fossiele brandstoffen en het stimuleren van duurzame alternatieven. Globalisering moet onrecht en ongelijkheid verkleinen in plaats van vergroten.

22.2 Opvattingen van aanhangers van politieke stromingen over individualisering
Een punt in de discussies over de gevolgen van het voortschrijdende proces van **individualisering** is de vraag welke gevolgen dit proces heeft voor de identiteitsontwikkeling in de moderne samenleving. Thema's die daarbij aan bod komen zijn o.a.: het hanteren van levensstijlen als expressie van iemands identiteit, de consumptiemaatschappij, de meervoudige identiteit[170] van de moderne mens, de netwerksamenleving.

Confessionalisme
Confessionelen constateren dat ontwikkelingen als individualisering tot onbehagen leiden. Ook door de veelheid aan **culturen** die in ons land naast en met elkaar leven is het vormen van een gemeenschap moeilijker geworden. Confessionelen vinden het van belang dat burgers betrokken zijn bij elkaar, zodat de onderlinge verbondenheid sterker wordt: "We leven niet alleen voor onszelf, maar we zijn pas mens door met elkaar te leven".

Liberalisme
Liberalen willen een Nederland waar mensen de ruimte krijgen om iets buitengewoons te maken van hun leven maken. Liberalen willen mensen niet afhankelijk maken van de overheid maar hen te helpen op eigen benen te staan.
Liberalen beschouwen de individuele vrijheid, zowel in geestelijk als in materieel opzicht, als het hoogste goed. De mens is een sociaal wezen. Het verband in onze samenleving wordt niet van bovenaf opgelegd, maar komt tot stand dankzij vrijwillige relaties tussen vrije mensen. Het staat elk mens vrij om de sociale relaties van zijn of haar keuze aan te gaan, net zoals het iedereen vrij staat weer uit die verbanden te treden.

[170] Zie eindterm 14.2

Sociaaldemocratie
Sociaaldemocraten waarderen de sterk toegenomen mogelijkheden van individuele variatie in levensstijlen. Maar de successen van de culturele emancipatie stellen ook hoge eisen aan de tolerantie van mensen. Iedere burger hoort respectvol met anderen om te gaan. Er moet ruimte zijn voor verschillende levensbeschouwingen, levensstijlen en culturen. Samenleven vraagt een inspanning van iedereen. Individualisering moet echter niet leiden tot grotere **sociale ongelijkheid.** Sociaaldemocraten vinden dat de overheid mensen moeten beschermen die niet in staat zijn op eigen kracht hun leven tot een succes te maken.

3 HET CENTRAAL EXAMEN

3.1 ZITTINGEN CENTRAAL EXAMEN

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

3.2 VAKSPECIFIEKE REGELS CORRECTIEVOORSCHRIFT

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

3.3 HULPMIDDELEN

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

BIJLAGE 1: EXAMENPROGRAMMA MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN VWO

HET EINDEXAMEN

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A:	Vaardigheden
Domein B:	Vorming (binnen een specifieke context)
Domein C:	Verhouding (binnen een specifieke context
Domein D:	Binding (binnen een specifieke context)
Domein E:	Verandering (binnen een specifieke context)
Domein F:	Analyse van/onderzoek doen naar een sociale actualiteit
Domein G:	Analyse van/onderzoek doen naar een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de (sub)domeinen B1, B2 en B3, C, D en E, in combinatie met domein A.
Het College voor Examens stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.
Het College voor Toetsen en Examens maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op de (sub)domeinen B4 en B5, F, en G, in combinatie met domein A en:
indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
   - benodigde informatie verwerven en selecteren uit digitale en niet-digitale bronnen;
   - informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
   - de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren.

Subdomein A2: Concept-contextbenadering

2. De kandidaat kan:
   - denkvaardigheden toepassen op de hoofdconcepten vorming, verhouding, binding en verandering en kernconcepten sociale cohesie, sociale institutie, groepsvorming, cultuur, socialisatie/acculturatie, identiteit, sociale gelijkheid/ ongelijkheid, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke institutie, representatie/representativiteit, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, democratisering, globalisering en staatsvorming.
   - denkvaardigheden toepassen op contexten, daarbij gebruik makend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.
   - verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.
   - verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.

- de sociaalwetenschappelijke paradigma's functionalisme-paradigma, conflict-paradigma, sociaalconstructivisme-paradigma en rationele actor-paradigma betreffende de hoofd- en kernconcepten onderscheiden en deze sociaalwetenschappelijke paradigma's herkennen in visies op maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3. De kandidaat kan:
   - gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit;
   - een eenvoudig onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel;
   - basiskennis over statistiek toepassen.

Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)

Subdomein B1: Socialisatie

4. De kandidaat kan ontleden hoe cultuuroverdracht en cultuurverwerving door socialisatie plaatsvinden. Hij kan tevens verbanden tussen persoonlijke identiteit en collectieve identiteit beschrijven en culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.

Subdomein B2: Politieke socialisatie

5. De kandidaat kan beredeneren wanneer er in een gegeven situatie sprake is van politieke socialisatie. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.

Subdomein B3: **Visies vanuit paradigma's op socialisatie en politieke socialisatie.**

6. De kandidaat kan verschillende visies op socialisatie en politieke socialisatie vanuit drie sociaalwetenschappelijke paradigma's onderscheiden.

Subdomein B4: Socialisatie binnen een specifieke context

7. De kandidaat kan in hoofdlijnen maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die van invloed zijn op socialisatieprocessen in een specifieke context en op de rol van socialisatoren daarin. Hij kan tevens conclusies trekken over de veranderde socialisatieprocessen.

Subdomein B5: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

8. De kandidaat kan weergeven op welke wijze de overheid invloed tracht uit te oefenen op het proces van (politieke) socialisatie. Hij kan tevens afleiden welke opvattingen aanhangers van politieke stromingen hebben over de rol van de overheid binnen een specifieke context.

Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)

Subdomein C1: Verhoudingen: nationaal en internationaal

9. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's verklaringen geven voor sociale ongelijkheid tussen staten en binnen een staat. Tevens kan hij beschrijven wat gevolgen van sociale ongelijkheid zijn en kan hij weergeven met welke andere factoren sociale ongelijkheid samenhangt.

Subdomein C2: Macht en gezag

10. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's hypothesen formuleren over verschillen in macht en gezag tussen staten en binnen een staat. Ook kan hij wetenschappelijke onderzoeksmethoden onderscheiden, waarmee onderzoekers actoren en hun machtsbronnen in kaart brengen.

Subdomein C3: Internationale conflicten en internationale samenwerking

11. De kandidaat kan vanuit wetenschappelijke paradigma's maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking benoemen, ontleden welke oorzaken eraan ten grondslag liggen op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn.

Subdomein C4: Machtsverhoudingen binnen een specifieke context

12. De kandidaat kan in hoofdlijnen aangeven hoe machtsverhoudingen veranderen, wat daarvan de gevolgen zijn en hoe ze kunnen leiden tot vormen van conflict en samenwerking.

Subdomein C5: Overheidsbeleid ten aanzien van het buitenland

13. De kandidaat kan weergeven wat de positie van Nederland is in het internationale krachtenveld en hoe de Nederlandse overheid hierop invloed tracht uit te oefenen.

Domein D: Binding (binnen een specifieke context)

Subdomein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan onderscheiden welke indicatoren van sociale cohesie wetenschappers vanuit verschillende paradigma's onderzoeken.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/ representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beschrijven wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat. Tevens kan de kandidaat uitleggen hoe representatie en representativiteit bijdragen aan politieke binding.

Subdomein D3: Voorbeeld binnen een specifieke context van effecten van ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving

16. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op politieke bindingen in een samenleving.

Subdomein D4: Voorbeeld binnen een specifieke context van effecten van ontwikkelingen op affectieve bindingen in een samenleving

17. De kandidaat kan binnen een specifieke context beredeneren wat de effecten zijn van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op affectieve bindingen in een samenleving.

Subdomein D5: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

18. De kandidaat kan overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen ten aanzien van een bindingsvraagstuk onderscheiden.

Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)

Subdomein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

20. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E3: Effecten van veranderingen binnen een specifieke context op andere maatschappelijke vraagstukken

21. De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen zich hebben voorgedaan binnen een specifieke context en wat daarvan de effecten zijn op vraagstukken van identiteit, binding en ongelijkheid. Tevens kan hij maatschappelijke vraagstukken relateren aan drie paradoxen van modernisering.

Subdomein E4: Standpunten van aanhangers van politieke stromingen over vraagstukken die samenhangen met veranderingsprocessen

22. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden welke standpunten aanhangers van de verschillende politieke stromingen innemen ten aanzien van veranderingsprocessen in een samenleving.

Domein F: Analyse van/onderzoek doen naar een sociale actualiteit

Subdomein F1: Informatie verwerven over een actualiteit/onderzoek doen naar een actualiteit

23. De kandidaat kan informatie verzamelen over een actualiteit met maatschappijwetenschappelijke relevantie, zowel over feiten als ook over de verschillende meningen die erover bestaan. Tevens kan de kandidaat verschillende groepen en belangen onderscheiden die een rol spelen in deze actualiteit. De kandidaat kan over een actualiteit een vraagstelling formuleren, een eenvoudige onderzoeksopzet ontwerpen en deze ook uitvoeren.

Subdomein F2: Selectie van hoofd- en kernconcepten toepassen op een actualiteit

24. De kandidaat kan een actualiteit analyseren met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Domein G: Analyse van/onderzoek doen naar een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Subdomein G1: Politieke en sociale participatie

25. De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie beoordelen met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

26. De kandidaat kan met behulp van hoofd- en kernconcepten beschrijven wat het belang is van vrije en eerlijke verkiezingen.

Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en een ander land

27. De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse politieke (kies)stelsel en dat van een ander land, beschrijven. Tevens kan hij de voor- en nadelen ervan benoemen en kan analyseren/onderzoeken hoe deze stelsels het politieke proces in beide landen beïnvloeden.

Subdomein G4: Deelname aam de verkiezingen

28. De kandidaat kan de verschuivingen in de deelname aan verkiezingen in Nederland en in een ander land beschrijven. Tevens kunnen zij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland en in dat andere land beschrijven.

BIJLAGE 2: OVERZICHT VAN HOOFDCONCEPTEN EN KERNCONCEPTEN BIJ MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN

HOOFDCONCEPTEN	**Sociologische kernconcepten**	**Politicologische kernconcepten**
Vorming	socialisatie/acculturatie identiteit cultuur	politieke socialisatie ideologie
Verhouding	sociale gelijkheid / sociale ongelijkheid	macht/gezag conflict/ samenwerking
Binding	sociale cohesie sociale institutie groepsvorming cultuur	politieke institutie representatie/ represen-tativiteit
Verandering	rationalisering individualisering institutionalisering	democratisering staatsvorming globalisering

Toelichting

De commissie Schnabel (2007) koos bij het afbakenen van het kennisgebied van het vak maatschappijwetenschappen voor een basis van sociologie en politicologie. Er werden vanuit de sociologie als object voor het vak problemen geformuleerd die betrekking hebben op sociale ongelijkheid, sociale cohesie, rationalisering en modernisering, identiteitsontwikkeling en vanuit de politicologie ordeningsvraagstukken van maatschappij en staat met een accent op de uitoefening en beheersing van de macht[171]. In het streven tot een zekere balans te komen vanuit beide wetenschappen werd gekozen voor het bovenstaand overzicht opgesplitst naar sociologische en politicologische kernconcepten. Sommige kernconcepten kregen een explicieter etiket vanuit beide wetenschappen. Zo staat er politieke socialisatie naast socialisatie en sociale institutie naast politieke institutie. Maar feitelijk kunnen de meeste kernconcepten vanuit beide wetenschappen benaderd worden. Het zou ook een van de beide wetenschappen te kort doen als een concept als louter sociologisch of louter politicologisch gezien wordt. In de kernconcepten paragrafen in deze syllabus zal dan ook in de meeste gevallen een kernconcept vanuit beide wetenschappen omschreven worden: politiek conflict maar daarnaast ook maatschappelijk conflict.
De tweedeling in sociologische en politicologische kernconcepten is dus geen strakke scheiding naar beide wetenschappen maar illustreert de aanvoer vanuit beide wetenschappen.
De plaatsing van kernconcepten bij een bepaald hoofdconcept in het schema betekent niet dat die kernconcepten exclusief bij dat hoofdconcept horen. Zo staat het kernconcept macht bij het hoofdconcept Verhouding, maar macht is ook een belangrijk concept om vraagstukken die met het hoofdconcept Binding te maken hebben te begrijpen. Het schema met de vier hoofdconcepten dient als ‘kapstok’, als hulpmiddel bij de ordening van de kernconcepten. In de Inleiding bij ieder Domein staat een schema met daarin vermeld welke andere kernconcepten hierin een plaats hebben gekregen naast die al gerubriceerd staan bij dat Domein. Zo is in de Inleiding bij het Domein D over Binding te lezen dat het kernconcept macht daarin ook voorkomt.

[171] Schnabel (2007), p. 22

BIJLAGE 3: OMSCHRIJVINGEN VAN DE CONCEPTEN[172]

(deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Hoofdconcepten		
vorming	Het hoofdconcept vorming verwijst naar het proces van verwerving van een bepaalde identiteit.	Domein B
verhouding	Het hoofdconcept verhouding verwijst naar de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen. Het verwijst ook naar onderlinge betrekkingen tussen staten.	Domein C
binding	Het hoofdconcept binding verwijst naar de relatie en onderlinge afhankelijkheden tussen mensen in een gezin of familie, tussen leden van een groep, in de maatschappij en op het niveau van de staat.	Domein D
verandering	Het hoofdconcept verandering verwijst naar richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de (on)mogelijkheden deze te beïnvloeden.	Domein E
Kernconcepten		
socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de cultuur van de groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.	Subdomein B1 (4.1)
acculturatie	Het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid.	Subdomein B1 (4.1)
identiteit	Het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist niet deel van uitmaakt	Subdomein B1 (4.1 en 4.3)
cultuur	Het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven.	Subdomein B1 (4.1 en 4.4)
sociale (on)gelijkheid	Een situatie waarin verschillen tussen mensen, in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling.	Subdomein C1 (9.1)
groepsvorming	Het tot stand komen van bindingen tussen meer dan twee mensen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen.	Subdomein D1, (14.3)
sociale cohesie	Het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor	Subdomein D1 (14.4)

[172] De meeste concepten kunnen voorkomen op microniveau (individu), mesoniveau (groep, organisatie) en macroniveau (samenleving, nationaal of internationaal).

	elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen.	
sociale institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.	Subdomein D1 (14.5)
rationalisering	Het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken en van het doelgericht inzetten van middelen om zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken.	Subdomein E1 (19.1)
individualisering	Het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten.	Subdomein E1 (19.2)
institutionalisering	Het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaard gedragspatronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.	Subdomein E1 (19.3)
politieke socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de politieke cultuur van de groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.	Subdomein B2, (5.1)
ideologie	Een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen.	Subdomein B2 (5.2)
macht	Het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten.	Subdomein C2 (10.1)
gezag	Macht die als legitiem beschouwd wordt.	Subdomein C2 (10.1)
conflict	Een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken.	Subdomein C3 (11.1)
samenwerking	Het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel.	Subdomein C3 (11.3)
politieke institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke machtsuitoefening en politieke besluitvorming reguleren.	Subdomein D2, (15.1)
representatie	De vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden.	Subdomein D2, (15.2)
representativiteit	De mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt.	Subdomein D2 (15.2)

staatsvorming	De institutionalisering van politieke macht tot een staat.	Subdomein E2 (20.1)
democratisering	Het proces van verandering van de machts- en gezagsverhoudingen door een grotere inspraak en medezeggenschap van degenen met minder macht.	Subdomein E2 (20.2)
globalisering	Het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstanden en over landsgrenzen heen.	Subdomein E2 (20.3)

BIJLAGE 4: DENKVAARDIGHEDEN MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN IN DE CONCEPT-CONTEXT BENADERING

Concept – context benadering en hogere denkvaardigheden
Er is de afgelopen jaren door diverse auteurs gewezen op het belang van vakspecifieke denkvaardigheden bij maatschappijwetenschappen en maatschappijleer[173]. In deze bijlage wordt op systematische wijze beschreven hoe die denkvaardigheden vorm krijgen in een concept-context benadering. De commissie Schnabel is tot de keuze voor de concept contextbenadering gekomen omdat hiermee de overladenheid en versnippering tegen gegaan zou kunnen worden en de 'body of knowledge' voor een langere tijd dienst zou kunnen doen om "complexe maatschappelijke ontwikkelingen en problemen te kunnen analyseren[174] ". Dat is verder geconcretiseerd in de eis dat leerlingen de examenstof op een hoger niveau leren beheersen[175].

In de literatuur worden lagere denkvaardigheden reproductief van aard genoemd en hogere productief. Newman (1990)[176] noemt lagere denkvaardigheden het alleen routinematig en mechanisch toepassen van eerder aangeleerde informatie en noemt hogere denkvaardigheden: het uitdagen van de student om te interpreteren, analyseren of manipuleren van informatie. Susan Brookhart (2010) gaat uit van drie categorieën in de definiëring van hogere denkvaardigheden:[177]

- Hogere denkvaardigheden in termen van *transfer* (niet alleen onthouden wat je leert, maar ook zin er aan geven en gebruiken);
- Hogere denkvaardigheden in termen van kritisch denken (redenerend reflectief denken met de focus op beslissingen nemen over wat je doet of gelooft);
- Hogere denkvaardigheden in termen van probleemoplossende vaardigheden. (studenten toerusten om problemen te identificeren en op te lossen, zowel *well defined* als *ill defined*).

Volgens Resnick (1987)[178] betreffen hogere denkvaardigheden het uitwerken van gegeven materiaal, daarover gevolgtrekkingen maken, maar meer dan wat is gepresenteerd in het gegeven materiaal, het bouwen van verklaringen, het analyseren en construeren van relaties.
In de syllabus gaan we uit van de zes categorieën van cognitieve processen zoals Anderson & Krathwohl die beschreven hebben in *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing; A Revision of Bloom's Taxonomy of Eductional Objectives* (2001): memoriseren, begrijpen, toepassen, analyseren, evalueren en creëren. De gereviseerde taxonomie van Bloom biedt een eenduidige terminologie en dat vergemakkelijkt de discussie.

Anderson & Krathwohl maken een onderscheid tussen *'rote learning'* (memoriseren van informatie door herhaling, 'stampen') en *'meaningful learning'* (betekenisvol leren), waarbij analyseren (slechts) één van de categorieën is waarbij er sprake is van betekenisvol leren. Ook de cognitieve processen begrijpen, toepassen, evalueren en creëren zijn gericht op dat betekenisvol leren en zijn in die zin 'hogere denkvaardigheden'. Dat relativeert de focus op analyseren. In de pilot werd analyseren opgevat als *"het actief gebruiken van kennis"*, maar dat gebeurt óók op het niveau van begrijpen: classificeren, oorzaak-gevolg redeneringen construeren, overeenkomsten en verschillen beschrijven.

Indeling van leerdoelen en toetsvragen naar categorie denkvaardigheden
Het gebruiken van bv. het werkwoord 'verklaren' in een vraag, betekent nog niet dat die vraag ook in de categorie begrijpen geplaatst kan worden. Als de gevraagde verklaring namelijk letterlijk in de syllabus wordt vermeld of in het bronmateriaal bij de vraag staat, is het een vraag in de categorie memoriseren (herkennen). Om vast te kunnen stellen in welke categorie een vraag geplaatst moet worden is informatie nodig over de syllabus, het aangeleverde bronmateriaal bij de toetsvraag, het antwoordmodel en eigenlijk ook over het gegeven onderwijs.

Moeilijkheidsgraad

[173] Zie o.a. het Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer (2010) en de bundel 'Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaalwetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming' (2012)
[174] Schnabel (2009), p 78
[175] Zie syllabus 2013, p. 66
[176] Lewis & Smith (1993)
[177] Brookhart (2010)
[178] Lewis & Smith (1993)

Het is niet zo dat een vraag in de categorie verklaren altijd makkelijker is dan een vraag in de categorie analyseren. De moeilijkheidsgraad hangt o.a. af van wat er in de syllabus staat, de omvang van het bronmateriaal (één tekst of vier teksten), het niveau van het bronmateriaal (tekst uit een brochure of uit het Sociologie Magazine), of de benodigde informatie letterlijk in de tekst staat, of er 'tussen de regels door' moet worden gelezen of er een ingewikkelde *infographic* moet worden geïnterpreteerd, of het om feitenkennis of conceptuele kennis gaat.

Onderscheid havo – vwo
Er is een duidelijk onderscheid tussen het havo- en vwo curriculum. Dat is onder andere gerealiseerd door in de vwo syllabus voor abstractere contexten te kiezen. Hoewel de hoofd- en kernconcepten voor havo en vwo hetzelfde zijn, worden de kernconcepten in het vwo programma verder uitgewerkt door uitgebreidere theoretische beschrijvingen en verwijzingen naar wetenschappelijke paradigma's. Daardoor is ook de uitwerking van de verschillende denkvaardigheden in de concept-context benaderingen voor het vwo iets uitvoeriger.

Schematisch overzicht
Hieronder staat een overzicht van denkvaardigheden zoals Anderson & Krathwohl (2001) die onderscheiden. Elke categorie staat kort omschreven waarna de bijhorende denkvaardigheden worden genoemd. Alternatieve formuleringen voor leerdoelen en toetsvragen staan in de tweede kolom opgesomd. In de derde kolom staan voorbeelden van verschillende denkvaardigheden genoemd die passen in de concept-context benadering van maatschappijwetenschappen. Het schema bevat niet een uitputtend overzicht van nuttige handelingswerkwoorden of voorbeelden van de denkvaardigheden, maar is een weergave van de huidige situatie van werken met het nieuwe examenprogramma.

Denkvaardigheden in de Gereviseerde Taxonomie van Bloom		
Categorieën & Denkvaardigheden	**Andere nuttige handelings-werkwoorden**	**Voorbeelden: De kandidaat kan….**
1. Memoriseren *(Remember)* - Relevante kennis ophalen uit het lange termijn geheugen		
1.1. Herkennen[179] *Recognizing* 1.2. Herinneren *Recalling*	Benoemen Weergeven Beschrijven Ophalen	• hoofdconcepten en kernconcepten herkennen in bronmateriaal; • contextkennis uit de syllabus herkennen in bronmateriaal; • paradigma's herkennen in de bronmateriaal (vwo); • definities of elementen in hoofd- en kernconcepten noemen; • contextkennis uit de syllabus reproduceren; • paradigma's noemen (vwo); • noemen welke kernconcepten in de syllabus bij elk hoofdconcept zijn ingedeeld; • herkennen wat voor type sociaalwetenschappelijk onderzoek in een bron gepresenteerd wordt.
2. Begrijpen *(Understand)* – Betekenis geven aan zowel mondelinge als schriftelijke informatie		
2.1. Interpreteren *Interpreting* 2.2. Voorbeelden geven *Exemplifying* 2.3. Classificeren *Classifying* 2.4. Samenvatten *Summarizing* 2.5. Afleiden *Inferring* 2.6. Vergelijken *Comparing* 2.7. Verklaren *Explaining*	Verhelderen Parafraseren Weergeven Vertalen Illustreren Categoriseren Samenvatten Abstraheren Generaliseren Concluderen Voorspellen Contrasteren	• bronmateriaal in eigen woorden vertalen naar kern- en hoofdconcepten en dit toelichten; • eigen voorbeelden geven van gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • indicatoren formuleren die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal classificeren naar kern- en hoofdconcepten; • onderzoeksgegevens classificeren naar onafhankelijke – en afhankelijke variabelen; • informatie in bronmateriaal classificeren als voorbeelden van categorieën die in contexten in de syllabus beschreven staan; • bronmateriaal samenvatten in termen van kern- en hoofdconcepten;

[179] 'Herkennen' betekent hier herkennen van informatie die identiek of zo goed als gelijk is aan de gepresenteerde informatie.

		• contexten met elkaar vergelijken door verschillen en overeenkomsten te benoemen in gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal verklaren door oorzaak-gevolg verbanden en correlaties te benoemen bij gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • een maatschappelijk verschijnsel of proces verklaren, redenerend vanuit een paradigma (vwo).
3. Toepassen *(Apply)* – Een procedure uitvoeren of gebruiken in een gegeven situatie[180]		
3.1. Uitvoeren *Executing* 3.2. Implementeren *Implementing*	Gebruiken	*In het examenprogramma zijn procedurele vaardigheden opgenomen bij andere denkvaardigheden dan toepassen.*
4. Analyseren *(Analyze)* - Informatie opsplitsen in afzonderlijke onderdelen en bepalen hoe de onderdelen zich verhouden tot elkaar en tot een overkoepelende structuur of doel		
4.1. Differentiëren *Differentiating* 4.2. Organiseren *Organizing* 4.3. Attribueren *Attributing*	Onderscheiden Selecteren Samenhang vinden Integreren Hoofdlijnen aangeven Ontleden Structureren Deconstrueren Perspectief bepalen	• in bronmateriaal relevante informatie over gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten samenhangen, onderscheiden van irrelevante informatie; • in bronmateriaal samenhang vinden binnen contexten tussen gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben en tussen contexten; • in bronmateriaal bepalen vanuit welke ideologie en/of theorie wordt geredeneerd;

[180] Onderzoeksvaardigheden als het formuleren van hypotheses, het classificeren van onafhankelijke en afhankelijke variabelen, zijn bij de andere denkvaardigheden opgenomen.

		• in bronmateriaal bepalen vanuit welk paradigma wordt geredeneerd (vwo).
5. Evalueren *(Evaluate)* – Het vellen van oordelen op basis van criteria en normen		
5.1. Controleren *Checking* 5.2. Bekritiseren *Critiquing*	Coördineren Opsporen Testen Oordelen Beoordelen Concluderen Conclusie trekken	• redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis beoordelen op juistheid en interne consistentie en dat oordeel onderbouwen met argumenten; • redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis bekritiseren aan de hand van externe criteria; • onderbouwde conclusies trekken uit aangeboden informatie over hoofd- en kernconcepten (bijvoorbeeld afkomstig uit verschillende wetenschappelijke onderzoeken); • een onderbouwd oordeel uit spreken over de betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit van onderzoek, o.a. over in de media gepresenteerde resultaten van onderzoek met betrekking tot hoofd- en kernconcepten; • bepalen welke onderzoekstechniek het beste gebruikt kan worden bij een bepaalde onderzoeksvraag over hoofd – en/of kernconcepten en dat oordeel onderbouwen met argumenten.

6. Creëren *(Create)* - Elementen samenvoegen tot een samenhangend en functioneel geheel; delen herschikken tot een nieuwe structuur of patroon		
6.1. Genereren *Generating* 6.2. Plannen *Planning* 6.3. Produceren *Producing*	Hypotheses opstellen Ontwerpen Opzet formuleren Construeren Maken Schrijven	• hypotheses opstellen met gebruikmaking van hoofd- en/of kernconcepten; • het schrijven van een ingezonden brief met gebruikmaking van zelf te selecteren hoofd- en kernconcepten; • een onderzoeksopzet formuleren waarin hypotheses gerelateerd aan kern- en/of hoofdconcepten, empirisch getoetst worden; • een betoog of beschouwing schrijven vanuit een bepaald standpunt waarbij gebruik gemaakt wordt van minimaal één van de paradigma's (vwo).

BIJLAGE 5: POLITIEK EN HET PROCES VAN POLITIEKE BESLUITVORMING

(deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Aspecten van politiek

Politiek gaat over:

- polity: de politieke gemeenschap met zijn structuren en organisaties als gespecialiseerde en gezaghebbende (overheids)instellingen;
- politics: processen waarlangs conflicten worden opgelost (strijd en consensus), waardevolle (materiele en immateriële) zaken worden toegedeeld of beslissingen worden genomen;
- policy: het beleid hoe de samenleving er uit zou moeten zien en welke middelen hiervoor nodig zijn
- (zie 10.1).

Modellen van politieke besluitvorming

Er zijn verschillende politieke besluitvormingsmodellen die het proces van politieke besluitvorming in beeld proberen te brengen. Met deze modellen kan besluitvorming geanalyseerd worden. Elk model benadrukt andere aspecten van besluitvorming.

1. **Het systeemmodel:** nadruk op besluitvorming als systeem met input (eisen en steun, kansen en bedreigingen) uit de omgeving van het politiek systeem, throughput (verwerking) en output (met name beleid), dat wordt teruggekoppeld tot nieuwe input.

Het politieke systeem is het geheel van betrekkingen waardoor opvattingen, verlangens en eisen van individuen, groepen en instellingen in bindende beslissingen worden omgezet. In het politieke systeem opereren behalve het openbaar bestuur onder meer burgers, belangengroepen/pressiegroepen, politieke partijen, de volksvertegenwoordiging, de media, adviesorganen, planbureaus, de departementen/ ambtenaren en de rechterlijke macht.

In het systeemmodel van het politieke proces worden de volgende fasen en subfasen onderscheiden[181]:

- De fase van invoer/input: de eisen/ wensen die vanuit de samenleving naar voren worden gebracht en de steun die maatschappelijke groepen geven aan (onderdelen van) het politieke systeem. Het kan hier gaan om nieuwe beleidsmaatregelen en/ of veranderingen in het politieke systeem, anderzijds kan het steun zijn voor het bestaande beleid of steun voor het bestaande systeem. Individuen, belangengroepen, politieke partijen, media zijn zogenaamde poortwachters. Deze bepalen welke eisen op de publieke en politieke agenda komen.
- De fase van omzetting of conversie. De omzetting van eisen/wensen in overheidsbeleid (conversie) verloopt in de volgende subfasen:

  a. Subfase van politieke agendavorming: politici en beleidsmakers - ministers en parlementsleden (op landelijk niveau) - zijn bereid om problemen uit de samenleving aan te pakken. Of een maatschappelijk probleem op de politieke agenda komt, hangt mede af van de vraag of:
  - de situatie als (on)gewenst wordt ervaren door een groot aantal /groepen mensen (al of niet georganiseerd);
  - de ~~negatief~~ beoordeelde situatie hevige emoties oproept of vaak voorkomt;
  - de situatie als veranderbaar wordt beschouwd en het probleem dus in principe oplosbaar wordt geacht;
  - eisen langs de zogeheten poortwachters/ sluiswachters komen;
  - er voldoende ruimte is op de politieke agenda; er moeten vaak prioriteiten gesteld worden.

  b. Subfase van beleidsvoorbereiding: het verzamelen en analyseren van informatie en het formuleren van adviezen over het te voeren beleid; er worden soms ook alternatieven opgesteld; bij politieke besluitvorming moet rekening worden gehouden met het verschijnsel dat de eisen en de belangen vaak tegenstrijdig zijn en niet alle tegelijkertijd gehonoreerd kunnen worden; ook zijn vaak compromissen nodig.

  c. Subfase van beleidsbepaling: het nemen van beslissingen over de inhoud van het te voeren beleid.

[181] Easton (1965)

- De fase van uitvoer/output. De uitvoer bestaat uit politieke besluiten en andere maatregelen of handelingen, die het resultaat zijn van de omzetting van eisen/ wensen en steun. Besluiten zijn: wetten, algemene maatregelen van bestuur, beschikkingen en Koninklijke besluiten. De uitvoer kan ook bestaan uit maatregelen of handelingen zoals: regelgeving, nota's, het al of niet afleggen van staatsbezoeken. Het uitvoeren (of niet-uitvoeren) van beleid gebeurt veelal door ambtenaren.
- De fase van terugkoppeling of feedback: reacties van de samenleving op politieke besluiten. Deze reacties kunnen weer aanleiding zijn voor nieuwe invoer. In deze fase past ook de evaluatie van het beleid. Van invloed op al deze fasen is de zogeheten omgeving van het politieke systeem: kenmerken van de eigen samenleving en de relaties van Nederland met andere landen/staten.

Beleidsvorming is een doorgaand proces, waarin een besluit geen definitief eindpunt vormt. Er vindt met andere woorden voortdurend terugkoppeling of feedback plaats. Het met behulp van beleid succesvol oplossen van een probleem kan ongewenste neveneffecten hebben, zozeer dat nieuwe problemen ontstaan.

In de omgeving van het politieke systeem zijn ~~de volgende~~ omgevingsfactoren te onderscheiden: onder andere demografische, ecologische, culturele, economische, technologische en sociale aspecten en ontwikkelingen in Nederland zelf; deze factoren kunnen de mogelijkheden voor het overheidsbeleid beperken of verruimen. ~~(bijvoorbeeld het beschikken over aardgas; individualisering; vergrijzing, sociale ongelijkheid en hoe die wordt ervaren, sociale cohesie en hoe die wordt ervaren)~~ Daarnaast zijn relaties van Nederland met andere landen/staten van invloed op het politieke systeem. Zo kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het lidmaatschap van de Verenigde Naties, Europese Unie, NAVO, en dergelijke, maar ook aan andere externe politieke en/ of culturele betrekkingen. De ruimte voor eigen Nederlands beleid kan door deze relaties verminderen als bevoegdheden aan andere organisaties worden overgedragen. ~~Ook economische ontwikkelingen zoals veranderingen van de wereldhandel zijn van invloed op de politieke besluitvorming.~~

2. H**et barrièremodel:** nadruk op macht in besluitvorming: realisatiemacht en hindermacht

Het proces van dit model van politieke besluitvorming wordt ingedeeld in fasen. Of een maatschappelijk probleem aandacht krijgt van politieke partijen en leidt tot overheidsbeleid, hangt af van de uitkomst van strijd tussen mensen en groeperingen met tegengestelde belangen en opvattingen. Verschillen in macht zijn daarop van invloed. Bij het kijken naar macht in beleidsvorming wordt er onderscheid gemaakt tussen realisatiemacht en hindermacht:

- realisatiemacht is het vermogen om een bepaald beleid of volgende stap tot stand te brengen;
- hindermacht is het vermogen om beleid of volgende stap tegen te houden[182].

De (belangen-)strijd speelt zich af in verschillende fasen van het proces van politieke besluitvorming, die als barrières/ drempels kunnen worden beschouwd. Die strijd gaat om (het passeren van deze drempels):

- De fase van het (h)erkennen/(h)erkend krijgen van problemen, wensen of behoeften als politieke problemen.
  Meest betrokkenen: particulieren, pressiegroepen, politieke partijen, massamedia.
  Vergelijk de invoerfase van het systeemmodel en het proces van agendavorming.
- De fase van het afwegen van wensen of behoeften/toekennen van een hoge prioriteit aan een politiek probleem.
  Meest betrokkenen: politieke partijen, parlement, regering, ambtenaren. Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- De fase van het beslissen over (de noodzaak van) een beleidsmatige oplossing van problemen.
  Meest betrokkenen: parlement, regering.
  Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- De fase van het uitvoeren van besluiten.
  Meest betrokkenen: ambtenaren, onder verantwoordelijkheid van minister(s).

Het ambtelijk apparaat is een belangrijke politieke organisatie. Zij zijn betrokken bij de voorbereiding, uitvoering en het legitimeren en uitleggen van de politieke besluitvorming. Ambtenaren blijven meestal in functie ook bij een wisseling van de politieke macht en ze beschikken over specialistische kennis.

[182] Bachrach & Baratz (1970) en Bovens et al. (2017), p. 125

Zowel pressiegroepen als politieke partijen proberen invloed uit te oefenen op politieke besluitvorming. Een pressiegroep is echter per definitie iets anders dan een politieke partij, omdat pressiegroepen het overheidsbeleid willen beïnvloeden zonder kandidaten te stellen voor verkiezingen. Politieke partijen houden zich bezig met de inrichting van de samenleving als geheel en moeten daarbij verschillende belangen afwegen. Zij proberen via verkiezingen politieke macht te verwerven om hun doelen te bereiken. Pressiegroepen komen op voor deelbelangen en richten zich op één specifiek terrein. Net als politieke partijen vormen pressiegroepen een belangrijke intermediair tussen de burgers en de overheid. Soms vormen pressiegroepen zich om tot politieke partijen, de zogenaamde "single-issue-partijen".

De rol van de media als actor in de omgeving van het politiek systeem groeit en is aan verandering onderhevig:

- Zo heeft een verzuild medialandschap in betrekkelijk korte tijd plaatsgemaakt voor een commercieel en concurrerend medialandschap.
- Media hebben grote invloed op welke kwesties als problemen worden gedefinieerd en welke kwesties niet. Kenmerkend voor mediahypes is dat de media opereren vanuit één centrale definitie van een situatie en vooral bevestiging voor die definitie zoeken door te rapporteren over vergelijkbare gebeurtenissen en over thematisch gerelateerd nieuws over de situatie.[183]
- Berichtgeving over politiek is meer gepersonaliseerd. Dat leidt ertoe dat politieke actoren ~~politici~~ steeds actievere mediastrategieën ontwikkelen en dat de opvattingen en kenmerken van individuele politici vaak meer aandacht krijgen in de media dan de standpunten van politieke partijen. Politieke actoren proberen thema's uit het nieuws te 'framen', dat wil zeggen de nadruk leggen op bepaalde aspecten van een onderwerp om het dominante kader van het onderwerp te bepalen. Ook proberen politieke actoren 'issue-ownership' te bereiken, dat wil zeggen eigenaar te worden van een thema.

3. Het stromenmodel

Het stromenmodel gaat niet uit van rationele overwegingen vanuit gezamenlijk geformuleerde doelstellingen maar vanuit het idee dat beleid wordt gevormd als voldoende politieke beslissers ervan overtuigd zijn dat bepaalde problemen met behulp van een bepaalde reeks oplossingen aangepakt moet worden. Er is sprake van drie stromen:

1. Partijenstroom
2. Oplossingenstroom
3. Problemenstroom

Deze drie stromen zijn voortdurend in beweging. Beleidswijzigingen treden op zodra de drie stromen toevallig gekoppeld raken via een *window of opportunity*. Beleid ontstaat dus in een soort georganiseerde anarchie als beslissers problemen aan oplossingen koppelen[184].

[183] Vasterman (2005)
[184] Bovens et al. (2017), p. 125-127

BIJLAGE 6: VERANTWOORDING AANPASSINGEN SYLLABUS VWO CENTRAAL EXAMEN 2024 TEN OPZICHTE VAN DE SYLLABUS 2023

Deze bijlage bevat nadere uitleg bij de aanpassingen die in 2020 zijn gedaan aan de syllabus maatschappijwetenschappen vwo.

Aanleiding
Maatschappijwetenschappen is een profielkeuzevak in de bovenbouw van het vwo. Het (pilot) examenprogramma werd vastgesteld in 2009 en de eerste syllabus vwo voor het centraal examen werd vastgesteld in 2011 en herzien in 2014. Vanaf 2014 nam een twaalftal scholen pilotexamens af bij het nieuwe programma. Sinds augustus 2017 wordt het nieuwe examenprogramma onderwezen op alle scholen die het vak maatschappijwetenschappen aanbieden. In mei 2020 had voor het vwo het eerste centraal examen plaats moeten vinden maar kon het centraal examen geen doorgang vinden als gevolg van de covid-19 epidemie. Het eerste centraal examen vond plaats in mei 2021.

Vanuit Cito en de CvTE-vaststellingscommissie ontstond de behoefte aan actualisatie van enkele onderdelen van de vwo syllabus. De syllabus deed onvoldoende recht meer aan ontwikkelingen die in de jaren ervoor in de samenleving hadden plaatsgevonden. De functie van de syllabus is primair een docent in staat stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet getoetst kan worden. Een syllabus kan ook een hulpmiddel zijn voor kandidaten die zich op een centraal examen voorbereiden. Daarnaast is een syllabus behulpzaam voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. Bij de totstandbrenging van het centraal examen vormt de syllabus het kader waarbinnen de examenmakers van Cito en CvTE hun werk doen.

Ook in gesprekken met het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM) bleek behoefte aan bijstelling van delen van de tekst. Op enkele plaatsen was de invulling van en uitleg over de gebruikte concepten niet meer accuraat. De actualisatie diende samen te gaan met:
- een verbetering van de toetsbaarheid van de stof in de syllabus;
- verwijzingen naar actuele academische handboeken. De tekst stoelde op sommige plaatsen op oude literatuur. Een verwijzing naar goed toegankelijke, recente overzichtsliteratuur is belangrijk voor docenten bij de voorbereiding van hun onderwijs.

Er werd geconcludeerd dat de opzet van de syllabus én de keuze en reikwijdte van de vakinhoud op dit moment voldoen. De aanpassing van de syllabus kon beperkt blijven tot actualisatie van delen van de tekst en daarmee aangemerkt als klein onderhoud. Een grotere herziening van de syllabus, kortvolgend op de implementatie hiervan, niet wenselijk.

Werkwijze
Voor de actualisatie van de syllabus vwo heeft het CvTE, in samenspraak met de NVLM, in het voorjaar van 2020 een werkgroep gevormd. De werkgroep bestond uit:
- Ariana Need, voorzitter (hoogleraar Sociology and public policy, Universiteit Twente)
- Freek Gruijters (docent maatschappijwetenschappen, De Nassau Breda en bestuurslid NVLM)
- Rob van den Boorn (Radboud Docenten Academie en Fontys Lerarenopleiding Tilburg)
- Adviseur examinering – Anne Hemker (toetsdeskundige maatschappijwetenschappen bij Cito)
- Han Noordink, secretaris (curriculum expert maatschappijwetenschappen bij SLO)

Deze werkgroep kreeg de volgende opdrachtformulering:
"Onderzoek de huidige syllabus van vwo maatschappijwetenschappen op mogelijkheden tot actualisering en doe een voorstel aan het CvTE tot herziening van de tekst met een korte verantwoording van de werkwijze en gemaakte keuzes".

De kaders waarbinnen gewerkt diende te worden waren:
- de actualiseringsvoorstellen blijven binnen het kader van het examenprogramma;
- eindtermen, paradigma's, concepten en omschrijvingen van concepten in de syllabus wijzigen niet;
- wijzigingen in de tekst mogen niet conflicteren met de inhoud van de domeinen voor het schoolexamen;
- het gaat om aanpassing van tekst en inhoud, niet om uitbreiding en verzwaring;
- nieuw te schrijven teksten hebben de vorm van die in de huidige syllabus.

Proces
In maart 2020 is de genoemde werkgroep gevormd om de actualisatie voor de syllabus maatschappijwetenschappen te realiseren. In de maanden maart en april vergaderde de werkgroep over welke stukken tekst actualisatie nodig hadden. Omdat het klein onderhoud betrof, en daarmee de wijzigingen in de syllabus beperkt moesten blijven, diende goed te worden nagedacht welke stukken tekst prioriteit kregen.

De geselecteerde tekstfragmenten zijn vervolgens voorgelegd aan vijf wetenschappers: de sociologen en politicologen Beate Volker, Giselinde Kuipers, Paul Nieuwbeerta, Daniel Mügge en Tom van der Meer. Deze wetenschappers adviseerden over actualisatie en herstructurering van de teksten. De werkgroep besprak de adviezen en verwerkte deze in de tekst. Omdat er sprake is van klein onderhoud aan de syllabus konden niet alle adviezen van wetenschappers worden verwerkt; deze moeten wachten tot groot onderhoud op een later moment. In september lag er een conceptsyllabus met geactualiseerde tekst.

Op verzoek van de werkgroep heeft het CvTE acht docenten maatschappijwetenschappen gevraagd deel te nemen aan een digitaal docentenpanel om de wijzigingen van de syllabus te bespreken. Dit panel heeft de gedane wijzigingen beoordeeld, in de eerste plaats of de gewijzigde teksten duidelijk voor hen waren en werkbaar in de klas. De voorgestelde wijzigingen mochten ook geen verzwaring betekenen van de totale leerstof voor het centraal examen.

Met behulp van de opmerkingen van het docentenpanel heeft de werkgroep in november het traject afgerond met de oplevering van een conceptsyllabus 2024. Deze syllabus wordt begin 2021 als concept gepubliceerd op Examenblad en in juni 2021 vastgesteld door het CvTE en opgenomen in een ministeriële regeling.

Voornaamste wijzigingen
De voornaamste aanpassingen in de syllabustekst richten zich op de volgende onderwerpen en beschrijvingen van concepten:

Domein A
- Subdomein A2 bevat meer toelichting bij de paradigma’s;
- Subdomein A3 bevat meer toelichting bij onderzoeksvaardigheden;

Domein B
- 4.1, 4.2, 4.3 en 4.4 bevatten meer uitleg bij de concepten socialisatie, identiteit en cultuur;
- 5.2 de termen nationalisme / internationalisme en nationalisme / kosmopolitisme

Domein C
- 9.1 een toelichting van sociale ongelijkheid aan de hand van hulpbronnen;
- 10.1 enkele toevoegingen bij de uitleg van macht en gezag;
- 12.1 en 13.2 een actualisatie van de tekst over het ontstaan van het statensysteem en de positie van Nederland in het internationale krachtenveld;

Domein D
- 15.1 meer toelichting bij en actualisatie van het onderwerp politieke instituties;
- 16.1 meer toelichting bij de begrippen natievorming en staatsvorming
- 18.2 meer toelichting bij uitgangspunten voor beleid: verschillende processen van identificatie en bij 18.3 standpunten van politieke partijen ten aanzien van nationale identiteit en identificatie

Domein E
- 19.1 het begrip rationalisering is nader toegelicht
- 21.1 de tekst over de wording van de moderne westerse samenleving is geactualiseerd

Kernconcepten zijn vet geaccentueerd in de tekst, met als doel het inzichtelijk maken van relaties tussen verschillende kernconcepten. Omwille van de leesbaarheid is per paragraaf slechts één maal het betreffende kernconcept geaccentueerd; in principe de eerste keer dat dit kernconcept wordt vermeld. Het betreft de kernconcepten en niet de hoofdconcepten. In de vwo syllabus zijn tevens de paradigma’s vet geaccentueerd, conform de vorige versie van de syllabus. De accentuering vindt alleen plaats in de eindtermbeschrijvingen van de kennisdomeinen; dus in de teksten van de domeinen B tot en met E en niet in domein A en de bijlagen.

Naast deze inhoudelijke aanwijzingen zijn er her en der taalkundige aanpassingen gedaan. Ook zijn sommige inhouden minder gedetailleerd beschreven en in voorkomende gevallen puntsgewijze

opsommingen gebruikt. Formuleringen tussen haakjes zijn zoveel mogelijk vermeden omdat dit onduidelijkheid oproept of leerlingen deze informatie zouden moeten kennen.

Een belangrijke toevoeging is de vermelding van actuele literatuur in de voetnoten en de literatuurlijst. De concepten uit de syllabus zijn daardoor sterker gerelateerd aan recente sociologische en politicologische inzichten.

Tot slot
De syllabuswerkgroep en het CvTE verwachten dat met deze nieuwe syllabus de inhoud van het centrale examen beter aansluit bij de wensen die bij een grote meerderheid van docenten leeft en voldoende mogelijkheid biedt tot boeiend en uitdagend maatschappijwetenschappen onderwijs.

BIJLAGE 7: LITERATUUR

Hoofdstuk 3 Domein A

Hoof, J. van en J. van Ruysseveldt (1996/2008) Sociologie en de moderne samenleving, Boom, Amsterdam

Learmans, R. (2014) De maatschappij van de sociologie, Boom, Amsterdam.

Ritzer, G. (2017) Modern Sociological Theory, Sage Publications, USA

Roose, H. en B. Meuleman, (2017) Methodologie van de sociale wetenschappen, een inleiding, Gent, Academia Press

Tubergen, F. van (2020). *Introduction to sociology*, Routlegde.

Hoofdstuk 3 Domein B

Berger, P. & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality*. Garden City: Double Day.

Collins, R. (1974). *Conflict Sociology.* New York: Academic Press.

Dawson, R., Prewitt, K. & Dawson, K. (1977). *Political Socialization*. Boston: Little Brown.

Hahn C. (1998). *Becoming Political.* Albany: State University of New York Press.

Haralambos M. & Holborn M. (2013). *Sociology. Themes and Perspectives,* London: Collins.

Hofstede, G., Hofstede, G. J. en Minkov, M. (2011) *Allemaal Andersdenkenden.* Antwerpen: Business Contact.

Houtman, D. (2008). *Op jacht naar de echte werkelijkheid: Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenten.* Amsterdam: Pallas Publications.

Jager, H. de, Mok, A. L. & Berkers, P. (2014). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Klaassen, C. (1981). *Sociologie van de persoonlijkheidsontwikkeling. Verkenningen in de Socialisatietheorie.* Deventer: Van Loghum Slaterus.

Kriesi, H., Grande, E., Dolezal, M., Helbling, M., Höglinger, D., Hutter, S., & Wüest, B. (2012). *Political conflict in western Europe*. Cambridge University Press.

Learmans, R. (2014) De maatschappij van de sociologie, Boom, Amsterdam.

Macionis, J., B. Peper & J. van der Leun (2019). *De samenleving. Kennismaking met de sociologie.* Pearson Benelux.

Martindale, D. (2010). *The Nature and Types of Sociological Theory*. London: Routledge.

Parsons, T. (1964). *The Social System.* New York: The Free Press.

Roks, R.A. & Broek, J. van den (2017). *#Houhetstraat: straatcultuur op social media?*, in: Tijdschrift over cultuur en criminaliteit, 2017, 7(3), 31-50, Den Haag: Boom juridisch.

Stacey, B. (1978). Political Socialization in Western Society. London: Eduard Arnold.

Schnabel, P. e.a. (red.) (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen, Voorstel examenprogramma.* Enschede: Netzodruk.

Swaan, A. de (1996). *De mensenmaatschappij*, Amsterdam: Bakker.

Vranken, Van Hootegem & Hendrickx (2013). *Het speelveld, de spelregels en de spelers? Handboek sociologie*. Leuven: Acco.

Weenink, D., K. Rusinovic, N. Wilterdink & B. van Heerikhuizen (2017). *Samenlevingen. Inleiding in de sociologie.* Groningen: Noordhoff.

Wijk, K. van & Huijzer, D. (2015). *De media-explosie. Trends en issues in media en communicatie.* Den Haag: Boom Lemma.

Hoofdstuk 3 Domein C

Adviesraad Internationale Vraagstukken (2005). *Rapport 45*: *Nederland in de veranderende EU, NAVO en VN*, Den Haag.

Arts, W.A., Flap, H.D. & Ultee. (2009). *Sociologie: vragen uitspraken, bevindingen,* Groningen: Martinus Nijhof.

Baylis, J. & Smith, S. & Owens, P. (2008). *The Globalisation of World Politics, An introduction in international relations,* Oxford: University Press.

Dahl, R. (1964). *Modern Political Analysis*. Prentice-Hall.

Eijk, van der, C. (2001). *De kern van de politiek.* Amsterdam: Het Spinhuis.

Eijk, van der, C. (2019). *De kern van de politiek*. Amsterdam University Press.

Huntington, S.P. (1997). *The clash of civilizations and the remaking of the world order.* London: Simon & Schuster.

Kegley C.W. & Wittkopf E.R. (1997). *World Politics, Trend and Transformation.* New York: St. Martin's Press.

Kets, E. (2008). *Fragiele staten in Afrika: De moeilijkheid van onveiligheid naar ontwikkeling.* Den Haag: Instituut Clingendael.

Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*, *45*(6), 921-956.

Monaghan, J & P. Just (2014) Sociale en culturele antropologie, Amsterdam: AUP.

Praag, van, P. (Ed.). (2017). *Politicologie en de veranderende politiek*. Amsterdam University Press.

Rex, J. (1981). *Social conflict: A conceptual and theoretical analysis*. London: Longman.

Rood, J. (2010). Nederlands buitenlands beleid in de spiegel van de toekomst in*: Internationale Spectator*, januari 2010, 8-9.

Schnabel, P. e.a. (red.) (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen, Voorstel examenprogramma.* Enschede: Netzodruk.

Schnabel, P. e.a. (red.) (2009). *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma.* Enschede: Netzodruk.

Swaan A. de (1996). *De Mensenmaatschappij*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Tromp, B. (2002). *De wetenschap der politiek.* Amsterdam: University press.

Vranken, J. e.a. (2013). *Het speelveld, de spelregels en de spelers?* Leuven: Acco.

https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/nl/home

http://www.europa-nu.nl/id/vga3bya9max9/gewone_wetgevingsprocedure_cod#p3

Hoofdstuk 3 Domein D

Achterberg, P., Aupers, S., Heilbron, J., & Houtman, D. (2010). *A Cultural Globalization of Popular Music? American, Dutch, French, and German Pop Charts (1965-2005)*. American Behavioral Scientist.

Andeweg, R. & Thomassen, J. (red.) (2011) *Democratie doorgelicht; het functioneren van de Nederlandse democratie.* Leiden: Leiden University Press.

Berger, P. & Berger, B. (1975). *Sociologie. Een biografische opzet*. Bilthoven: Ambo.

Couwenberg, S.W. (1994). *Nationaliteit & Nationalisme*. Den Haag: SDU Uitgeverij Koninginnegracht.

Couwenberg, S.W. (2001). *Nationale identiteit. Van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging.* Budel: Uitgeverij Damon.

Dahl, R. (1998). *On Democracy*. New Haven and London: Yale University Press.

Duyvendak, J. W., Bouw, C., Gërxhani, K., & Velthuis, O. (2013). *Sociale kaart van Nederland: over instituties en organisaties.-2e geheel herz. dr*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Duyvendak, J.W., Geschiere, P., Tonkens, E. eds (2016) The culturalization of citizenship. Belonging and polarization in a globalizing world, Londen: Palgrave Macmillan UK.

Duyvendak, J. (2017).*Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving.* Amsterdam: AUP.

Enklaar A. (2007). *Nederland tussen nut en naastenliefde*, Schiedam: Uitgeverij Scriptum.

Hellema, D. (1995). *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek.* Utrecht: uitgeverij het Spectrum.

Hofstede, G. (2001). Nederlandse identiteit en Nederlandse cultuur binnen de EU in *Nationale identiteit. Van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging.* Redactie: Couwenberg, S.W. Budel: Uitgeverij Damon.

Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van e.a. (2004). *Sociologie en de moderne samenleving.* Heerlen: Open Universiteit. Zij verwijzen naar: Verrips- Roukens, C.A., De grote transformatie', in : Berting, J. en C.A. Verrips-Roukens et al. (1985), *Inleiding in de sociologie*. Heerlen: Open Universiteit.

Hortulanus, R.P. & Machielse, J.E.M. (red.) (2002). *De multiculturele uitdaging*, 's-Gravenhage: Elsevier Bedrijfsinformatie.

Jager, de & H., Mok, A.L. & Berkers, P. (2014). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst & M. Bovens (2018). *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland.* Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Jong, de S. (2008). *Een wereld van verschil.* Antwerpen: De Bezige Bij.

Laermans, R. (2012). *De maatschappij van de sociologie.* Amsterdam: Boom.

Marsh, D & Stoker, G. (2017). Theory and Methods in Political Science. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Meertens, W. & Grumbkow, J. von (1992). *Sociale psychologie.* Groningen-Heerlen: Wolters Noordhoff-Open Universiteit.

Noordzij, A (2009). *Gelre: Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren.

Praag, van, P. (Ed.). (2017). *Politicologie en de veranderende politiek*. Amsterdam University Press.

Schnabel, P. e.a. (red.). (2009). *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma.* Enschede: Netzodruk.

Schumacher (2017), De transformatie van politieke partijen. In: Philip van Praag (red.), Politicologie en de veranderende politiek (Amsterdam: AUP, 2017): 173-187.

Schuyt, K. (1997). Sociale Cohesie: De Actualiteit van een Begrip. In: *Publiekscolleges Over Sociale Cohesie en Beleid.* Amsterdam: Uitgeverij De Balie.

Schuyt, K. (2006). *Steunberen van de samenleving.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Stuurman, S. (1992). *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat.* Amsterdam: Bert Bakker.

Wilterdink, N. & Van Heerikhuizen, B (red.) (2012). *Samenlevingen,* Groningen: Wolters-Noordhoff.

Woerdman, E. (2013). *Politiek en politicologie.* Groningen/Houten: Wolters Noordhoff.

WRR. (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

https://www.entoen.nu/

Hoofdstuk 3 Domein E

Arts, W.A., Flap, H.D. & Ultee (2009). *Sociologie: vragen uitspraken, bevindingen,* Groningen: Martinus Nijhof.

Baylis, J. e.a. (2017). *The globalization of world politics: An introduction to international relations*. Oxford university press, USA.

Beck, U. (1992). *Risk Society.Towards a New Modernity.* London: Sage Publications.

Berg, E. van den & J. de Hart (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld.* Den Haag: SCP.

Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving*, Delft: Eburon.

Duyvendak, J. W., Bouw, C., Gërxhani, K., & Velthuis, O. (2013). *Sociale kaart van Nederland: over instituties en organisaties.-2e geheel herz. dr*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Elias, N. (1987). *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt: Suhrkamp.

Elias, N. (1939/2001). *Het civilisatieproces: sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. Boom Koninklijke Uitgevers.

Gijsberts, M. & Maliepaard, M. (2012). *Moslim in Nederland 2012*. Den Haag: SCP.

Hart, J. de (2008). Religieuze groepen en sociale cohesie. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid* (p.389-421). Den Haag: SCP.

Hoof, J. van, en Van Ruysseveldt (1996). *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Heerlen: Open Universiteit.

Hoof, J. van, en Van Ruysseveldt (2008). *Sociologie en de moderne samenleving: Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Heerlen: Open Universiteit.

Jager, de. H., A. Mok & P. Berkers (2014). *Grondbeginselen der sociologie.* Groningen: Noordhoff.

Klaassen, C. (1996). *Socialisatie en Moraal*. Leuven-Apeldoorn: Garant.

Leyenaar, M. & Jacobs, K. (2011). Burgerparticipatie: last of lust? In: Andeweg, R. & Thomassen, J. (red.). *Democratie doorgelicht; het functioneren van de Nederlandse democratie* (83-100). Leiden: Leiden University Press.

Loo, H. van der van & Van Reijen, W. (1997). *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Coutinho.

Macionis, J., B. Peper & J. van der Leun (2019). *De samenleving. Kennismaking met de sociologie.* Pearson Benelux.

Noordzij, A. (2009). *Gelrij: Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen.* Hilversum: Verloren.

North, D. C., Wallis, J. J., Webb, S. B., & Weingast, B. R. (Eds.). (2013). *In the shadow of violence: Politics, economics, and the problems of development*. Cambridge University Press.

Poggi, G. (2014). *Varieties of political experience: power phenomena in modern society*. Colchester: ECPR Press.

Putters, K. (2014.) *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving.* Den Haag: SCP. En Bovens, M. e.a. (2017) *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek.* Deventer: Wolters Kluwer, p.70-71.

Schnabel, P. (2004). Individualisering in wisselend perspectief'. In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie* (p. 9-30). Den Haag, SCP.

Schnabel (2004). hfd 1 uit: *Het zestiende Sociaal en cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit*. Den Haag: SCP.

Steger, M.B. (2014). *Globalisering,* serie Elementaire deeltjes. AUP: Amsterdam.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-system: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.

Wallerstein, I. (1979). *The Capitalist World-Economy.* New York: Cambridge University Press.

Weber, M (1958) (Oorspr Duits,1905). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* New York: Charles Scribner's Sons.

Weber, M (1978) (Oorspr.Duits,1921). *Economy and Society*. (edited by G. Roth & C. Wittich). Berkeley (CA.): University of California Press.

Weenink, D., K. Rusinovic, N. Wilterdink & B. van Heerikhuizen (2017). *Samenlevingen. Inleiding in de sociologie.* Groningen: Noordhoff.

WRR (2014). Factsheet Economische ongelijkheid in 8 figuren.

Bijlage 2

Schnabel, P. e.a. (red.) (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen, Voorstel examenprogramma.* Enschede: Netzodruk.

Aanvullend is voor de omschrijvingen gebruik gemaakt van de volgende literatuur:

Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21e eeuw.* Delft: Eburon.

Hoeksema, K.J. & Werf, S. van der. (2004). *Sociologie voor de praktijk. Een inleiding in de sociologie voor het hbo.* Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Hoof, J. van & Van Ruysseveldt, J. e.a. (2004). *Sociologie en de moderne samenleving.* Heerlen: Open Universiteit. Zij verwijzen naar: Verrips- Roukens, C.A., De grote transformatie', in: Berting, J. en C.A. Verrips-Roukens et al. (1985), *Inleiding in de sociologie*. Heerlen: Open Universiteit.

Jager, de & H., Mok, A.L. & Berkers, P. (2014). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Smith, K.G. Carroll, S.J., & Ashford, s.J. (1995). *Intra- and Interorganizational cooperation: toward a research agenda*. Academy of Management Journal, 38(1), 7-23.

Wilterdink, N. Heerikhuizen B. (red) (2012). *Samenlevingen: een verkenning van het terrein van de sociologie.* Groningen: Wolters-Noordhoff.

Bijlage 4

Brookhart, S.M. (2010). *How to assess higher-order thinking skills in your classroom*. Alexandria: ASCD.

Hoek, B. van der e.a. (2012). *Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaal wetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming.* Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Kievid, J. de e.a. (2010). *Handboek vakdidactiek maatschappijleer.* Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Krathwohl, D. A. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into Practice*, 41 (4, Autumn), 212-218.

Lewis, A. & Smith, D. (1993). Defining Higher Order Thinking. In: *Theory into Practice, 32(3)*, 131-137.

Schnabel, P. e.a. (red.). (2009). *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma.* Enschede: Netzodruk.

Bijlage 5

Bachrach, P., & Baratz, M. S. (1970). *Power and poverty: Theory and practice*. Oxford University Press.

Bovens, M. e.a. (2017) *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek.* Deventer: Wolters Kluwer.

Easton, D. (1965). A systems analysis of political life.

Vasterman, P. L. (2005). Media-hype: Self-reinforcing news waves, journalistic standards and the construction of social problems. *European Journal of Communication*, *20*(4), 508-530.

COLLEGE VOOR TOETSEN EN EXAMENS

Het College voor Toetsen en Examens is namens de overheid verantwoordelijk voor de kwaliteit en het niveau van de centrale examens en toetsen in Nederland. Het heeft verschillende examens en toetsen onder zijn hoede.

cvte.nl

SAMEN BOUWEN WE AAN GOEDE TOETSEN EN EXAMENS

Centrale Eindtoets primair onderwijs: de eindtoets die de overheid aanbiedt aan leerlingen uit groep 8. De uitkomst is een advies voor het best passende brugklastype.
Centraleeindtoetspo.nl

Centrale examens voortgezet onderwijs: het centrale deel van de eindexamens vmbo, havo of vwo. Het diploma geeft toegang tot passend vervolgonderwijs.
Examenblad.nl

Staatsexamens voortgezet onderwijs: examens voor iedereen die individueel of op vso-scholen niet in staat is via het regulier voortgezet onderwijs examen af te leggen.
Staatsexamensvo.nl

Centrale examens middelbaar beroepsonderwijs: centrale examens Nederlandse taal en Engels voor studenten in het mbo. De uitkomst is onderdeel van het mbo-diploma.
Examenbladmbo.nl

Staatsexamens Nederlands als tweede taal: examens Nederlandse taal voor iedereen die Nederlands niet als moedertaal heeft. Het diploma toont aan dat het Nederlands voldoende is voor werk of opleiding.
Staatsexamensnt2.nl